

832E09

U. v.d. Driesch
J. Renes
HISTORISCH-GEOGRAFISCHE EXCURSIE
NAAR ZUIDOOST-LIMBURG EN HET
MUNSTERLANDCHEN
10 juni 1985

222862

DE HEENREIS

Omgeving verkeersplein Kerensheide. Het verkeersplein ligt op een deel van de voormalige Graetheide. Dit was een groot bos-, later heidegebied, dat in gemeenschappelijk gebruik was bij de bewoners van de 14 omliggende dorpen. Waarschijnlijk gaat deze situatie terug tot voor de territoriale versnippering van het gebied, die rond de tiende eeuw begon. De plaatselijke overlevering twijfelt er niet aan dat de Graetheide een schenking was van koning Zwentibold (895-900). In de kerken van de omliggende dorpen werd na de zondagse mis gebeden voor het zieleheil van Zwentibold en zijn vrouw. Dit gebruik bestond zeker al in 1642 in Beek, en nog in 1883 in Elsloo. Later waren de heerlijke rechten op de Graetheide verbonden aan de heerlijkheid Born, na 1400 aan Gulik.

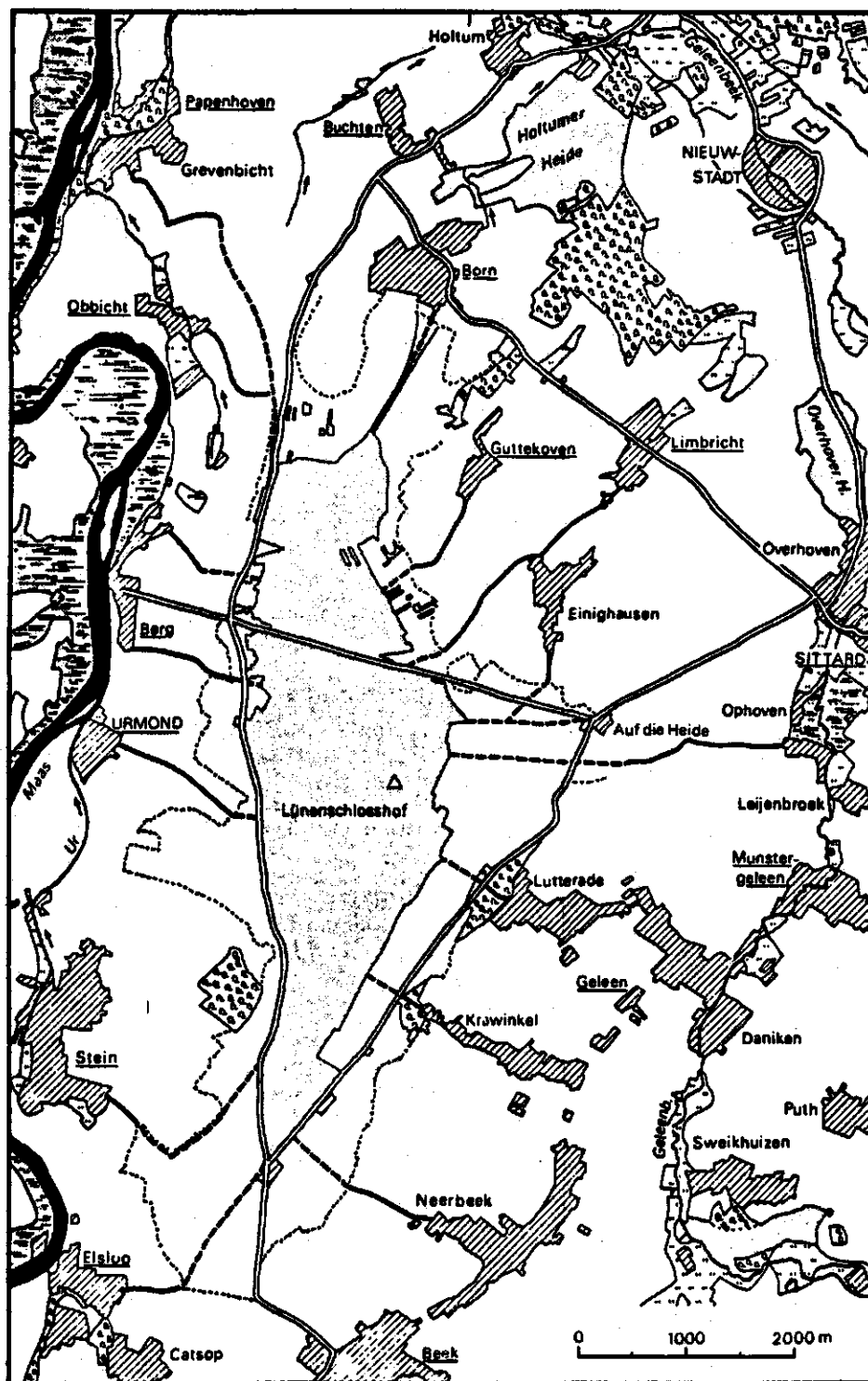
De grens van de Graetheide, gemarkeerd door de "landgraaf", is eeuwenlang ongeveer constant gebleven. Ontginningen werden tegengehouden of zelfs ongedaan gemaakt (het laatste gebeurde in 1649 met een pas aangelegde weide bij Berg aan de Maas). De boerderij Lutterade, voor 1252 gesticht aan het eind van de veedrift van Geleen naar het Graetbos, stond vijf eeuwen later nog aan de rand van de heide. Wel degenereerde in de tussentijd het "woud, dat in de volksmond de Grate wordt genoemd" (1250) via "de Graetbosch en heyde" (1351) tot "een van hout ontbloote heide" (1775).

Het achterwege blijven van ontginning moet uitsluitend worden toegeschreven aan de activiteiten van de dorpen. In tegenstelling tot de meeste andere gebieden in Zuid-Limburg die in 1500 nog niet ontgonnen waren, lag de Graetheide niet op slechte grond of steile helling. De lossbodem van de voormalige Graetheide onderscheidt zich niet van die in de omgeving.

Pas in 1776 en 1780 werden grote delen van de Graetheide verpacht en zeer systematisch ingericht (een "Plangewannflur"). De rest van de heide werd in 1818 tussen de omliggende gemeenten verdeeld. De gemeente Beek werd ruim bemeten met heide, die deels te ver weg lag voor de plaatselijke boeren. Het verste deel werd verkocht. De nieuwe eigenaar stichtte er de naar hem genoemde Kerenshof. In de omgeving werden later het stikstofbindingsbedrijf van D.S.M. en de (intussen alweer afgebroken) fabrieksnederzetting Kerensheide gebouwd. De laatste gaf zijn naam aan het huidige verkeersknooppunt.

In de loop van de laatste eeuw zijn grote delen van de vroegere Graetheide verdwenen door de bouw van bedrijven en woningen, en door het afgraven van bruinkool. De rest maakte enkele jaren geleden deel uit van de ruilverkaveling Het Land van Zwentibold. Het historisch besef dat uit de naam van het ruilverkavelingsblok spreekt werkte niet door in de wijze waarop het landschap op de schop ging.

De Graetheide volgens Krings (1976)

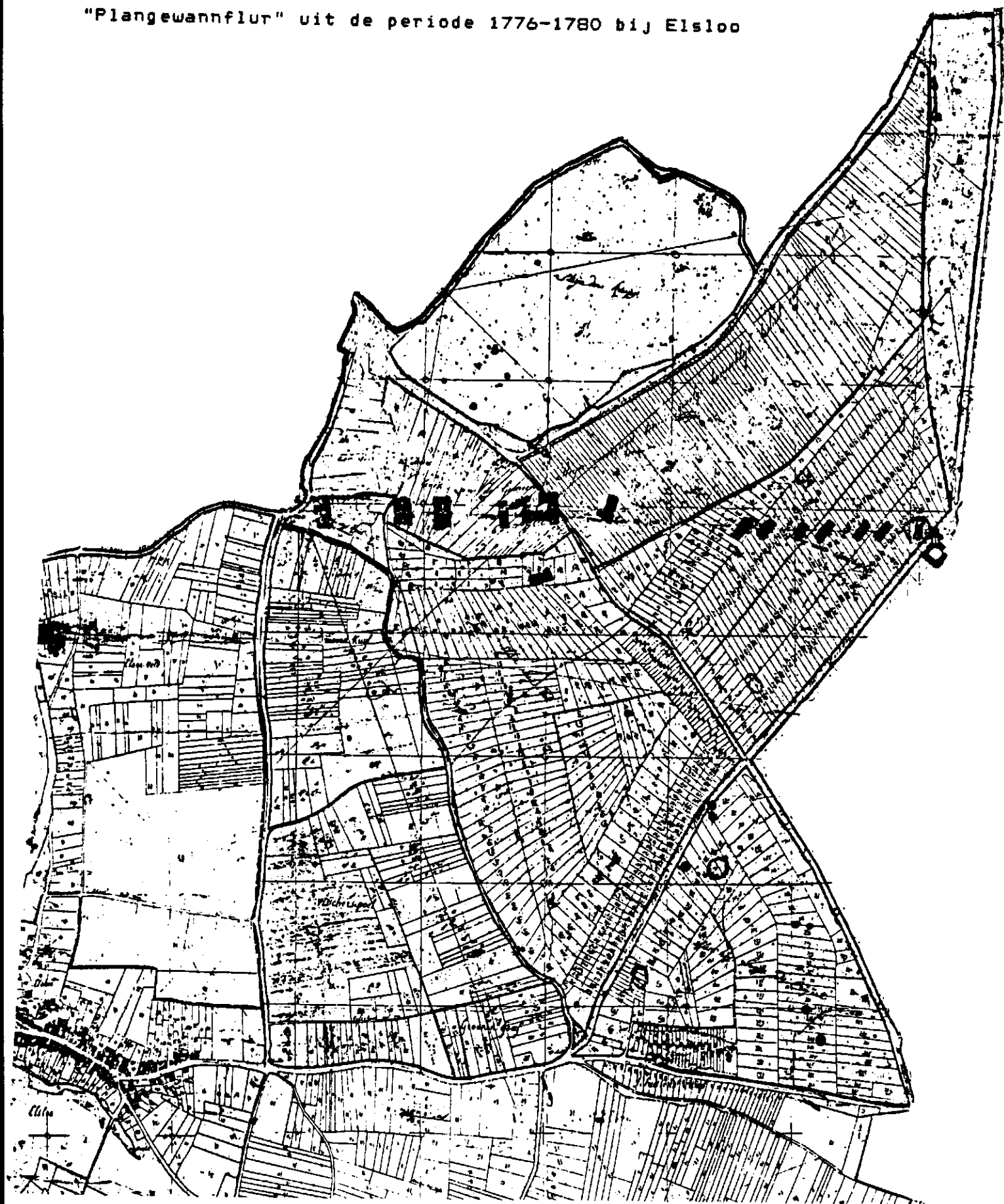
Donker puntraster: de Graetheide ca. 1810

Licht puntraster: ontginningen uit de periode 1750-1810

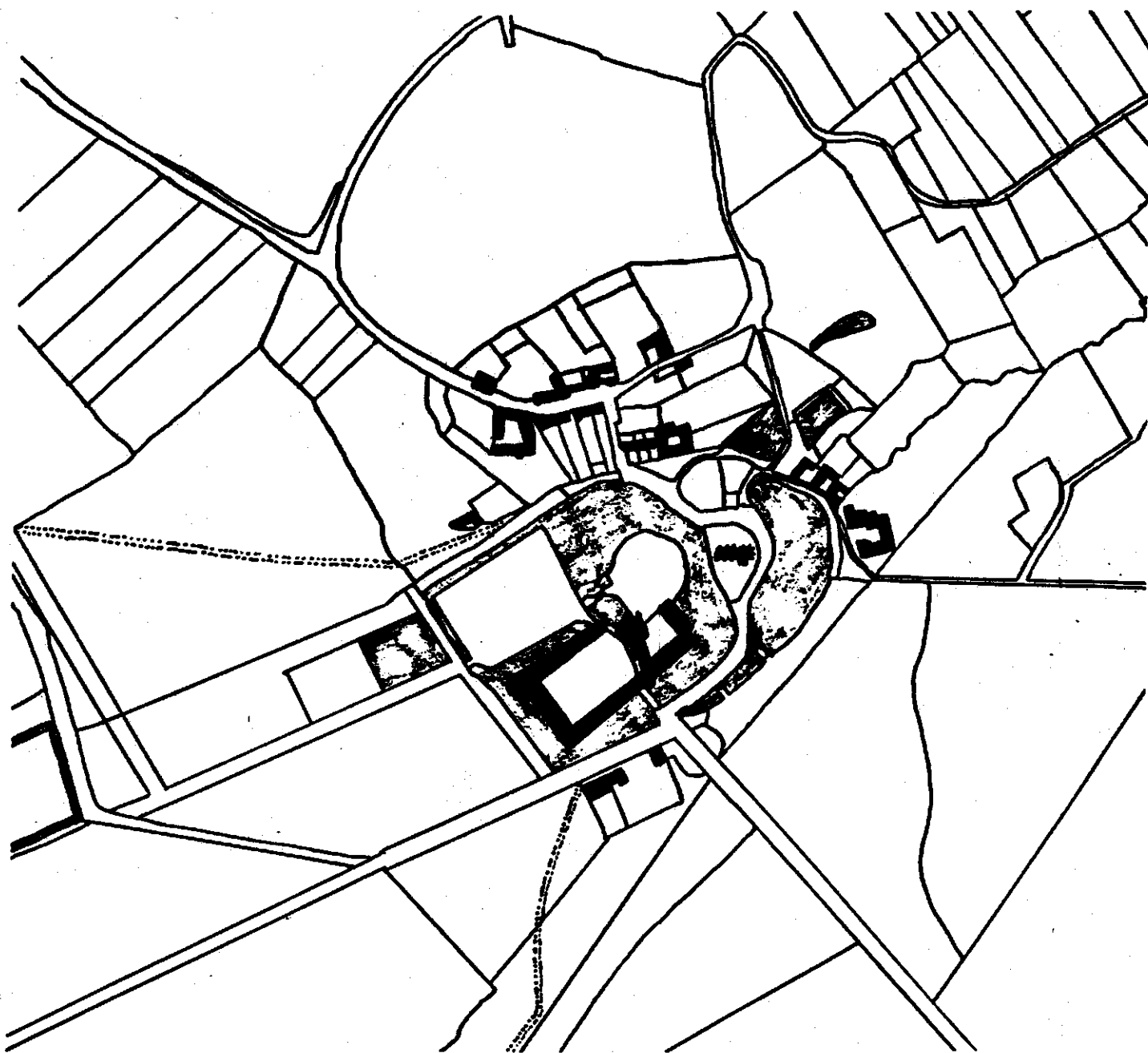
Dikke getrokken lijn: veedriften

Dikke onderbroken lijn: latere verlengingen van veedriften

"Plangewannflur" uit de periode 1776-1780 bij Elsloo

Wijnandsrade. Een van de weinige echte kasteeldorpen in Zuid-Limburg. Het oudste deel van het kasteel is de ronde motte. Naast de motte ligt het huidige kasteel met de eraan vastgebouwde boerderij. Het complex dateert in zijn huidige staat grotendeels uit de 16e-18e eeuw. Voor de toegangspoort (1719) ligt de Allee. Om het geheel ligt een gracht. Daarnaast zijn nog resten over van een tweede gracht, waarbinnen ook de kerk en mogelijk een deel van het dorp lag. De kerk is deels middeleeuws, de bakstenen bovenbouw gaat terug op een herbouw uit 1750. De toren is in 1943 door een bom vernield en westelijk van de oude toren herbouwd. Het schip is daardoor met twee traveeën verlengd.

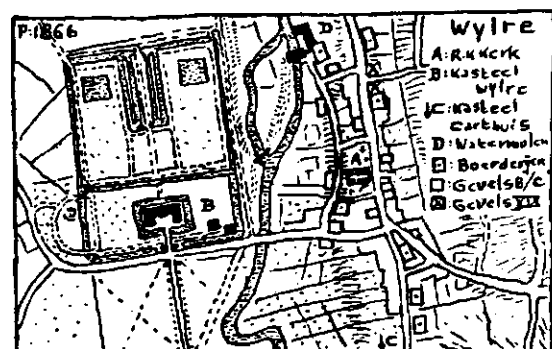
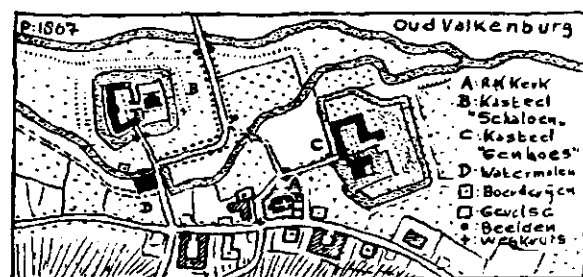

Wijnandsrade ca. 1830

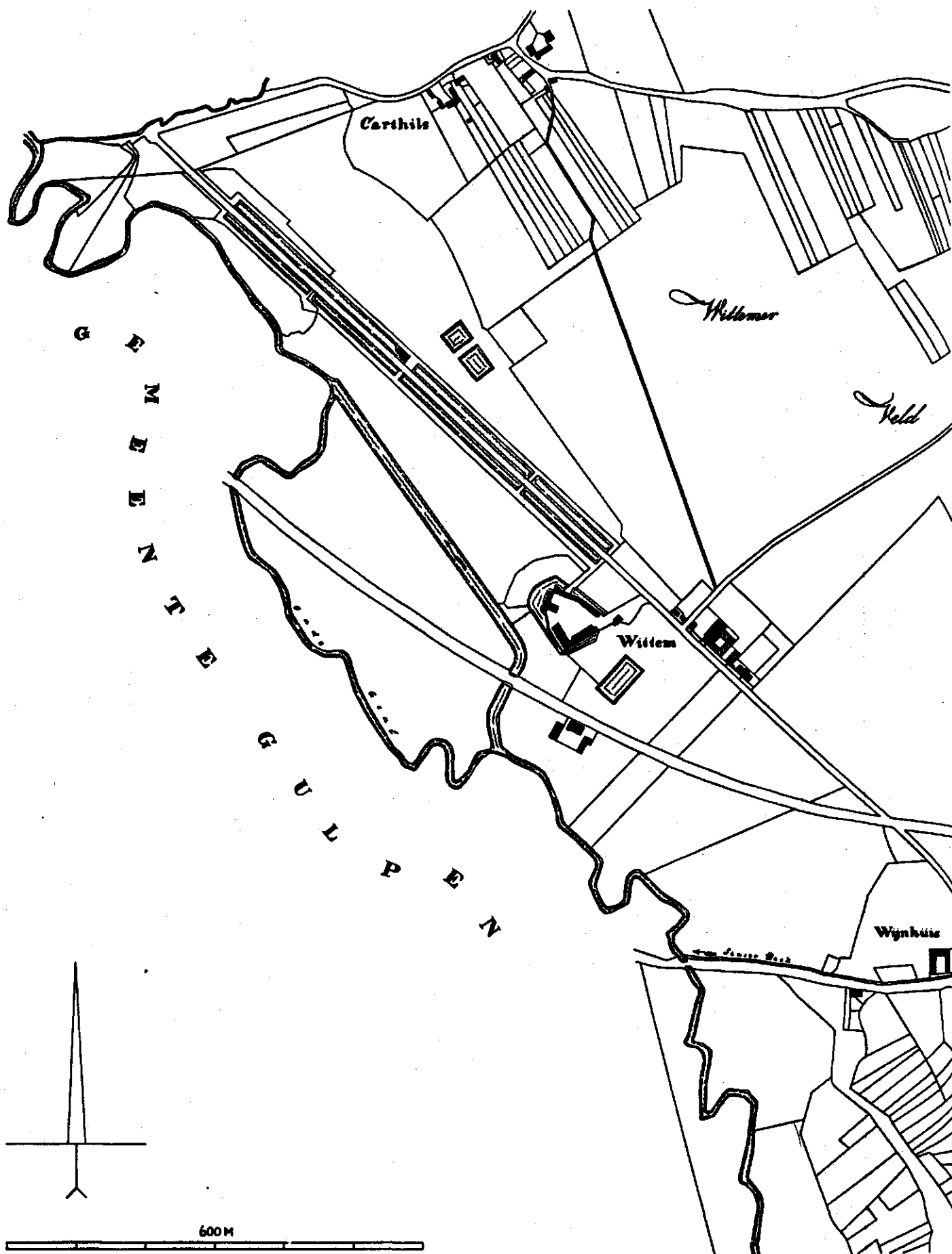
Valkenburg is een typisch kasteelstadje. De heer van Valkenburg was voogd over het gebied van de proosdij Meerssen en bouwde zo dicht mogelijk bij de grens van dat gebied in 1087 en volgende jaren een kasteel. Het kasteel, de huidige ruïne, staat op een uitloper van de Heunsberg. Onderaan de berg ontstond een kleine nederzetting aan weerszijden van de Geul, die toen zuidelijker stroomde dan in later tijd. Direct onder de bergwand kwam het marktplein. Een kapel, voorganger van de huidige St. Nicolaaskerk, stond al in 1228 aan de overzijde van de Geul. Na een verwoesting in 1329 werd het plaatsje groter herbouwd. Daarbij werd de Geul naar het noorden verlegd (de huidige zuidelijke tak). Misschien is de plaats in die tijd voor het eerst versterkt. In 1335 was sprake van de aanleg van een "borchwal" (ringmuur). Van die ommuring zijn mogelijk nog resten over. Later werd nog een derde Geulloop gegraven, ten noorden van de tweede. Tussen deze twee Geultakken ontstond een kleine voorstad.

Oud-Valkenburg bestaat uit het kasteel Genhoes, het daarbij gelegen dorp, en het aan de overzijde van de Geul gelegen huis Schaloen.

Genhoes was de voorganger van kasteel Valkenburg. Van het huidige gebouw is het oudste gedeelte, met toren, van ca. 1500. Schaloen (een vernoemingsnaam: Askelon) bestaat uit een laatgotisch oostelijk deel en een uit 1656 daterend westelijk deel. Het gebouw is bij een restauratie in 1894 neo-gotisch opgetuigd. De huidige slothoeve is grotendeels gebouwd in 1701. Ten zuiden van het huis ligt de Schaloen (water)molen uit 1699.

Valkenburg, Oud-Valkenburg en Wijlre
ca. 1850 (Steeh, 1976)

Witten ca. 1830-'40 (Van Agt, 1983)

Wijlre. Is vooral bekend door de bierbrouwerij (Brand). Aan de weg staat de kerk (neo-klassicistische gevel uit 1835-'39). Op de Geul een watermolen (1776). Aan de overzijde van de Geul ligt het huis Wijlre (grotendeels 17e eeuw; voorgebouwen 18e eeuw).

Cartiels. Was vroeger een afzonderlijke heerlijkheid, bestaande uit het gelijknamige huis met de directe omgeving. Het huidige huis Cartiels dateert van omstreeks 1500, maar is sterk verbouwd in 1883.

Wittem. Bestond aanvankelijk uitsluitend uit het huis Wittem, dat teruggaat op een middeleeuws kasteel. In 1125 werd een allodium "Witham" genoemd ("ham" duidt hier op land in een bocht van de Geul). Wittem was later het centrum van de gelijknamige baronie, die in 1732 met de vrije rijksheerlijkheden Eijs en Slenaken werd samengevoegd tot het rijksgraafschap Wittem. Slenaken is daarvan in 1771 weer afgesplitst en werd in 1982 weer bij de gemeente Wittem gevoegd.

Graaf Ferdinand von Plettenberg legde in 1731 de rechte Wittermer Allee aan, met erlangs een achttal zeer langwerpige forellenvijvers. Hij stichtte ook het Capucijnerklooster (sinds 1836 Redemptoristenklooster) aan de overzijde van de Allee. Bij het klooster ontstond enige lintbebouwing. De Wittermer Allee is in tweeën gedeeld door de straatweg van Maastricht naar Aken (1824-'25). In 1828 werd tussen de forellenvijvers de Wittermer watermolen gebouwd. Het huis Wittem kreeg in de 19e eeuw een neo-gotisch uiterlijk.

DE ZUIDOOSTHOEK

Belangrijke gegevens over de nederzettingsgeschiedenis in de vroege middeleeuwen leveren de plaatsnamen. Vooral veranderingen in het verloop van de taalgrens bieden hierbij aanknopingspunten. Tummers, die dit materiaal onderzocht, kwam tot de volgende conclusies:

-Na de Romeinse tijd werd vrijwel heel Zuid-Limburg germaanstalig. Slechts in Maastricht en Dost handhaafde zich onder invloed van de bisschopszetel in Maastricht een romaans-sprekende bevolking. In de zevende eeuw breidde het romaanstalige gebied zich tijdelijk uit, ondermeer naar nieuw gestichte plaatsen als Amby.

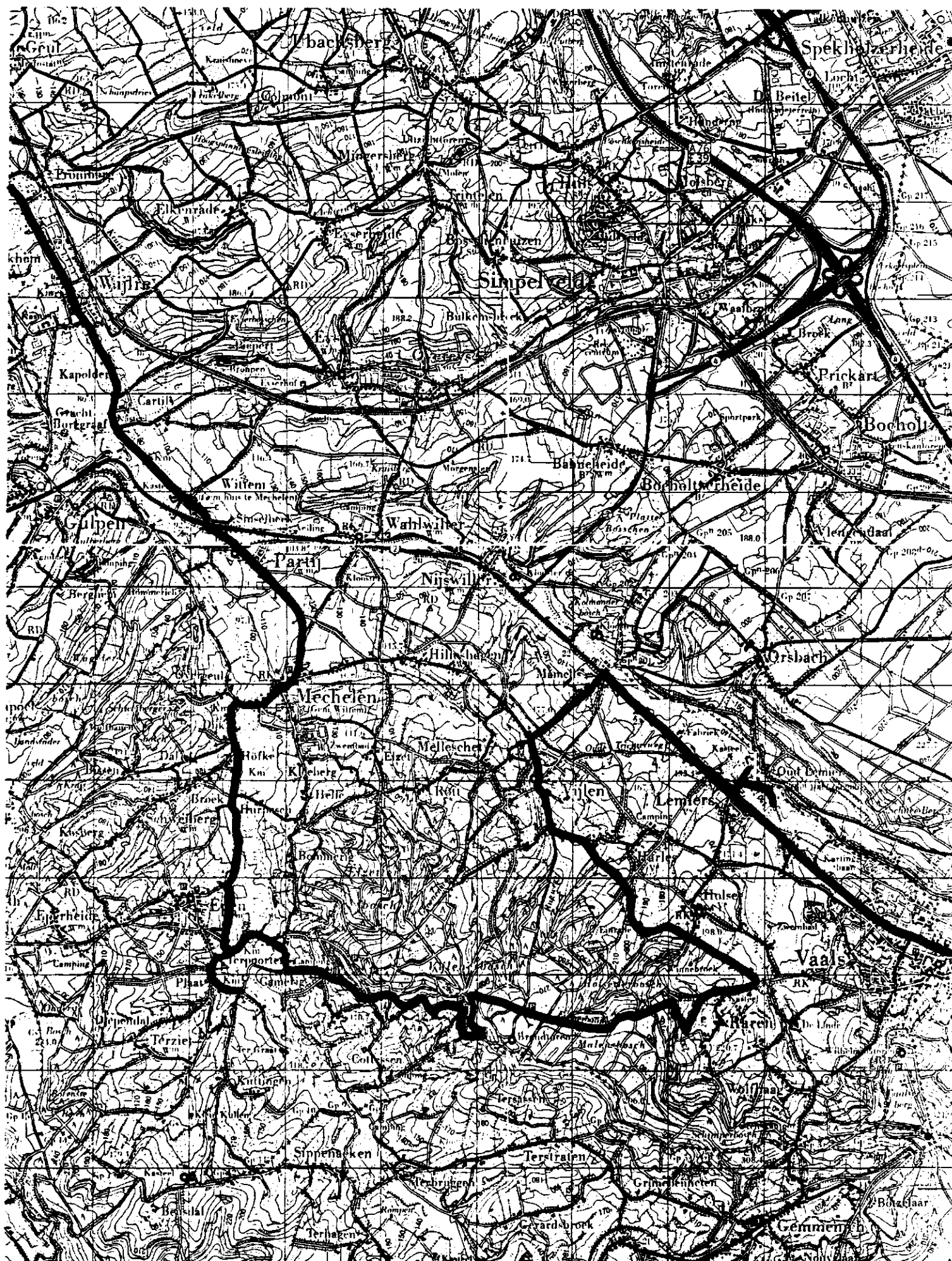
-Een tweede romaanstalig gebied bestond enkele eeuwen in de omgeving van Aken en Vaals. De plaatsnamen wijzen hier meestal op ontginningen uit bos. Ook acht Tummers het gebied te klein om als zelfstandig romaanstalig eiland bestaan te hebben. Hij komt tot de conclusie dat het gebied na de Romeinse tijd bebost is geraakt. De hernieuwde ontginning zou in de omgeving van Vaals zijn uitgevoerd door immigranten uit de (romaanstalige) omgeving van Namen. Omdat de romaanstaligheid al na enkele eeuwen weer verdween (het laatst in de tiende eeuw rond Vaals) moeten de geheel of gedeeltelijk romaanstalige namen uit de vroege middeleeuwen dateren. Dit geldt voor het overgrote deel van de plaatsnamen in de gemeente Vaals.

Voorzover bekend zijn na het begin van de veertiende eeuw geen nieuwe nederzettingen gesticht binnen de huidige gemeente Vaals. Men neemt aan dat ook de omvang van het bouwland tussen de 14e en de 19e eeuw vrijwel constant is geweest.

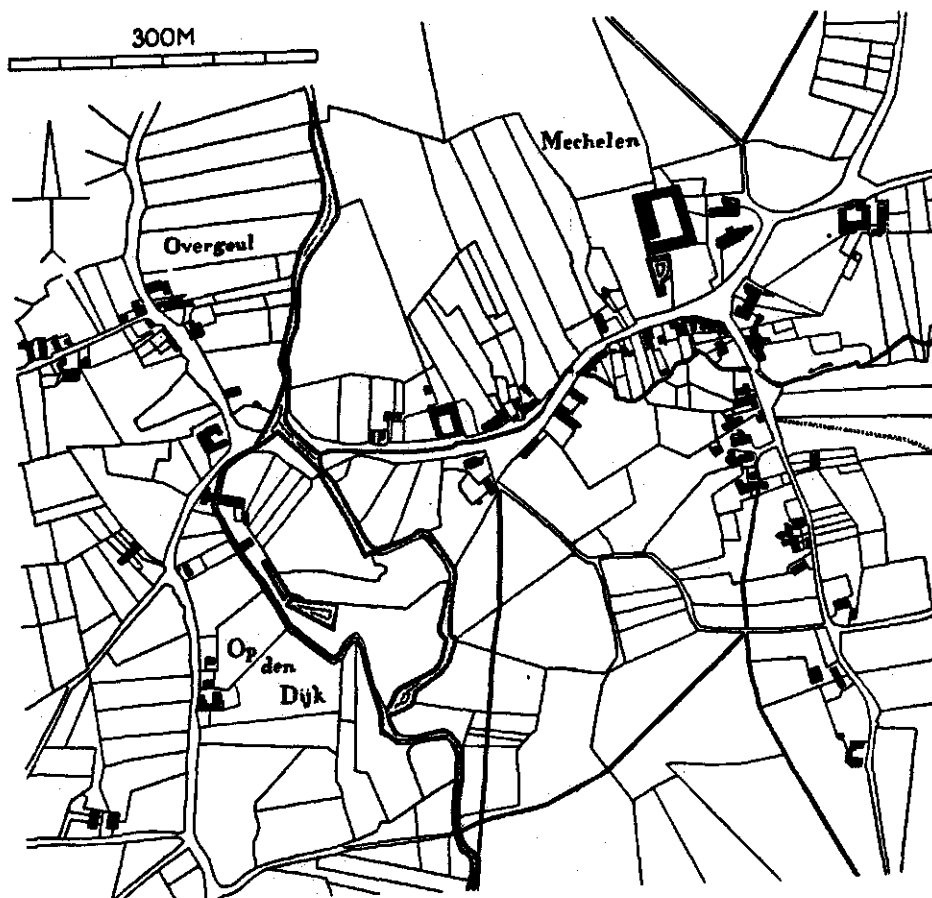
In de 19e en 20e eeuw is veel bouwland in grasland omgezet (een omzetting die in het Munsterlandchen en in het centrale deel van het Land van Herve al eerder had plaatsgevonden).

	Oppervlakte bouwland in ha (1896=100)			Oppervlakte grasland en beweide boomgaard in ha (1896=100)		
	1896	1910	1949	1896	1910	1949
Vaals	768 (100)	512 (67)	435 (57)	804 (100)	1060 (132)	1130 (141)
Witten	1792 (100)	1774 (99)	992 (55)	832 (100)	1069 (128)	1750 (210)
Gulpen	1374 (100)	1119 (81)	830 (60)	283 (100)	368 (201)	935 (330)
Slenaken	369 (100)	225 (61)	143 (39)	199 (100)	344 (173)	341 (171)
Noorbeek	348 (100)	286 (82)	193 (55)	287 (100)	387 (135)	545 (190)
Totaal	4689 (100)	3916 (84)	2593 (55)	2405 (100)	3428 (143)	4701 (195)

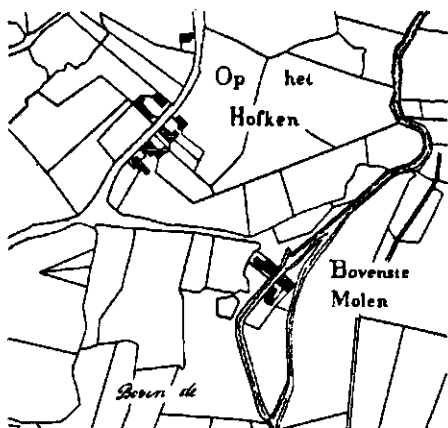
Omzetting van bouwland in grasland volgens Dewez

Mechelen (1133 "Mechluns") is genoemd naar het Malensbos. De in 1133 genoemde hof werd in 1215 door de hertog van Limburg met het patronaatsrecht van de kerk en mogelijk met de voorganger van de Onderste Molen, geschonken aan de Johanniterorde. Deze hof vormde later de heerlijkheid Herren-Mechelen. In 1373 besloeg het bezit van de Johanniters in Mechelen 200 bunder. De Herrenhof, op de plaats van de vroegere Johannitercommanderij, ligt direct achter de kerk. De rest van de heerlijkheid Mechelen kwam in de 14e eeuw in handen van de heren van Wittem. De schepenbank vergaderde in het Panhuis van de heren van Wittem, tegenover de kerk (op de oosthoek van de Driesprong).

Mechelen ca. 1830-'40
(Van Agt, 1983)

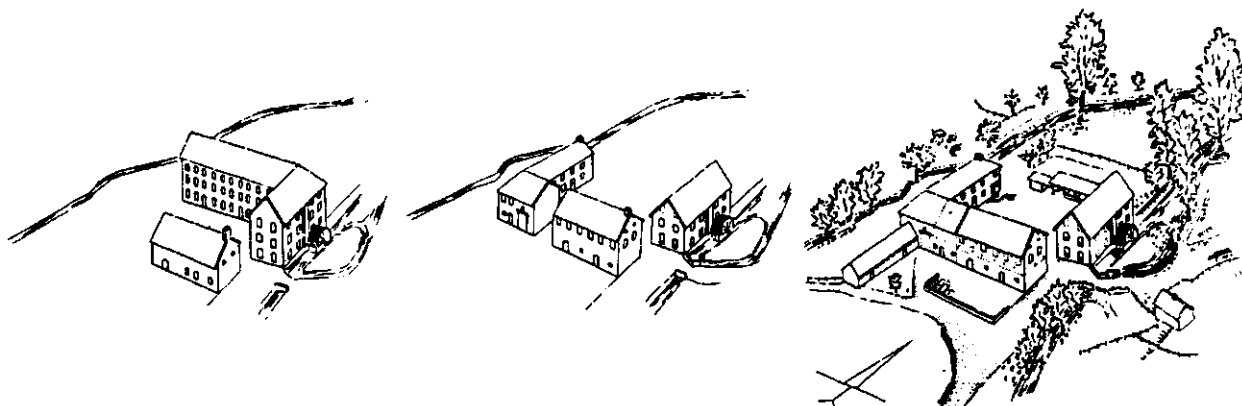
Hofke. Gehucht van vier boerderijen, grotendeels van vakwerk met leemvulling. De naam komt mogelijk van een (verdwenen) herenhoeve. Ten zuidoosten van Hofke ligt de Bovenste Molen. Deze bestond in 1350 en was tot het eind van de 18e eeuw banmolen van de heren van Wittem.

Epen werd voor het eerst vermeld in 1041, maar de naam gaat volgens Tummers terug tot ongeveer de zesde eeuw.

De kerk van Epen is gebouwd in 1841-'42 en uitgebreid in 1931. Op dezelfde plaats stond al in 1389 een kerk. Het collatierrecht over deze kerk berustte bij de abdis van Burtscheid (bij Aken). De abdis ontving ook tweederde van de tienden. De voormalige Tiendhof van de abdij staat aan de zuidzijde van de kerk.

Ten zuiden van Epen, bij de buurtschap Plaat, ligt de Dorpshof. Het huidige gebouw dateert grotendeels uit het derde kwart van de 18e eeuw. Aan de noordzijde van de boerderij staat het bakhuisje op de resten van een (in 1289 vermeld) kasteel.

Volmolen. Aan het eind van de 18e eeuw werd in Vaals door J.A. von Clermont een grote textielfabriek gesticht (zie hieronder bij Vaals). Voor een van de bewerkingen, het "vullen", werden buiten Vaals volmolens gebouwd. Een daarvan was de nog bestaande watermolen Frankenhof, ten noorden van Vaalsbroek. Een andere volmolen staat bij Epen. Deze bestond in 1803 en is mogelijk gebouwd door Von Clermont. Na het faillissement van de firma Von Clermont kwam de Volmolen in andere handen. Na branden in 1867 en 1871 werd de molen ingericht als graanmolen. Het waterrad werd in 1928 vervangen door een turbine. Na een nieuwe brand in 1973 is de Volmolen gerestaureerd en in 1977 weer als graanmolen in bedrijf gesteld. Eigenaar is de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland.

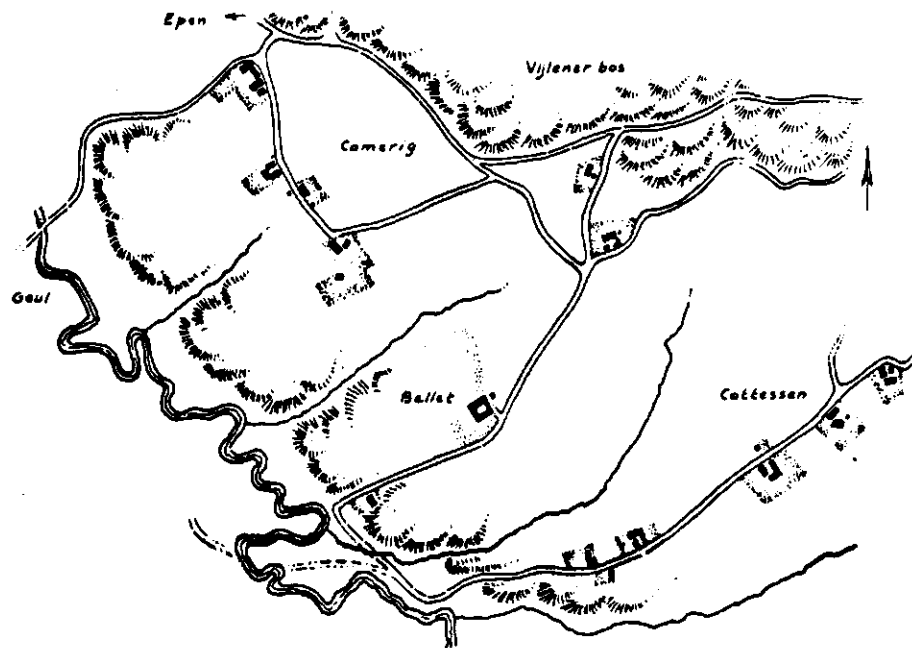
De Volmolen gedurende twee eeuwen

(Van Agt, 1983)

Epen en omgeving ca. 1830-'40
(Van Agt, 1983)

Camerig/Cottessen. Een klein deel van de gemeente Vaals ligt ten westen van het bosgebied. De oudste bewoningskern is hier de hoeve Bellet, die gezien de naam vroegmiddeleeuws moet zijn (1323 "Betlyt", van het romaanse betuletum = berkenbos).

Camerig/Cottessen (Hekker, 1981)

Camerig (1323 Caudenberg = kale berg) en Cottessen (1325 Guoidthusen = kwade, kleine huizen) hebben veel jongere namen. Waarschijnlijk zijn deze nederzettingen rond 1300 gesticht vanuit Vijlen. Ze vielen ook later nog onder de schepenbank van Vijlen. Camerig en Cottessen behoren daarmee tot de jongste nederzettingen van Zuid-Limburg. Opvallend is hier het boerderijtype. De hoeven bestaan uit losse gebouwen. Ook de nederzettingen hebben hier een zeer losse structuur. Mogelijk vertegenwoordigen deze gehuchten nog een nederzettingstype dat elders in Zuid-Limburg is verdwenen door een vanaf de zestiende eeuw opgetreden verdichting van de bebouwing.

Malensbos/Holseterbos/Vijlenerbos. In het zuiden van de gemeente Vaals ligt een uitgestrekt bosgebied. Hoewel plaatselijk lossbodems aanwezig zijn, ligt in een groot deel van het gebied vuursteeneluvium aan de oppervlakte. Deze bodem ontstond uit een vuursteenhoudende krijtlaag. Door verwerking verdween het krijt en bleven de vuursteenbrokken aan het oppervlak achter. De vuursteen is tot ca. 1950 gebruikt voor wegverharding. Nadien is hier in de periode 1950-1960 nog vuursteen gedolven voor het vervaardigen van vuurvaste ovenstenen en chamotte. De hoeveelheid hiervoor geschikte vuursteen was echter te gering voor een lonende exploitatie.

Vooral vanwege de slechte bodem is het gebied nooit ontgonnen. Wel is het bos in de loop van de tijd intensief gebruikt. Er is hout gehaald voor huizenbouw en brandstof, er zijn varkens en grootvee geweid en mogelijk werd er op kleine schaal strooisel gehaald. Het bos degenereerde hierdoor tot struikgewas (o.a. brem) en heide-achtige begroeiing. Op basis van de grote oppervlakte brem ontstond in de zestiende eeuw in zuidoost-Limburg een uitgebreide bezemindustrie, die door de behoefte aan bezemstelen nog eens een extra aanslag deed op het jonge hout. In 1815 leverden de bossen bij Vaals nog maar weinig timmerhout. Toch waren het naast de bossen van de abdij Kloosterrade nog de beste bossen van zuid-Limburg.

Het bosgebied was verdeeld in verschillende gebruikseenheden: het Malensbos, het Holseterbos en het Vijlenerbos. Het sloot aan op het Kerperbos (Gemmenich) en het Akenerbos.

-Malensbos was misschien oorspronkelijk de naam van het hele bosgebied van Vaals. Later was het Malensbos enkel het oostelijke deel. In dit deel waren 74 plaatsen gerechtigd. Samen vormden ze een "Genossenschaft". Van de gerechtigde plaatsen lag een deel in Volkerich (nu Belgisch). De Genossenschaft moet ontstaan zijn in de periode dat Vaals en Volkerich tot dezelfde staatkundige eenheid behoorden. Dat was het geval tussen 1137, toen het Land van Hertogenrade (o.a. Vaals) bij Limburg (o.a. Volkerich) werd gevoegd, en 1410, toen het Land van Hertogenrade verpand werd.

De 74 gerechtigde plaatsen waren verdeeld in vier groepen:

-9 Morgen, gerechtigd tot een morgen kaphout. Dit waren 8 bestaande boerderijen en 1 gefingeerde. De acht boerderijen waren Vaalsbroek, het huis Lemiers, de Holseterhof, Eenrade, het goed van de Pley (Volkerich), de Gulpenerhof (Harles), de St. Adalbertshof (Vaals) en het Schaegoed (Vaals). De laatste, de "Zoppenmorgen" behoorde gezamenlijk aan de onderstaande zes hoeven in Volkerich.

-29 Hoeveners (hele boerderijen), verdeeld in drie groepen:

-6 in Volkerich

-12 in Vaals, Vaalsbroek en Raren

-11 in Harles en Lemiers

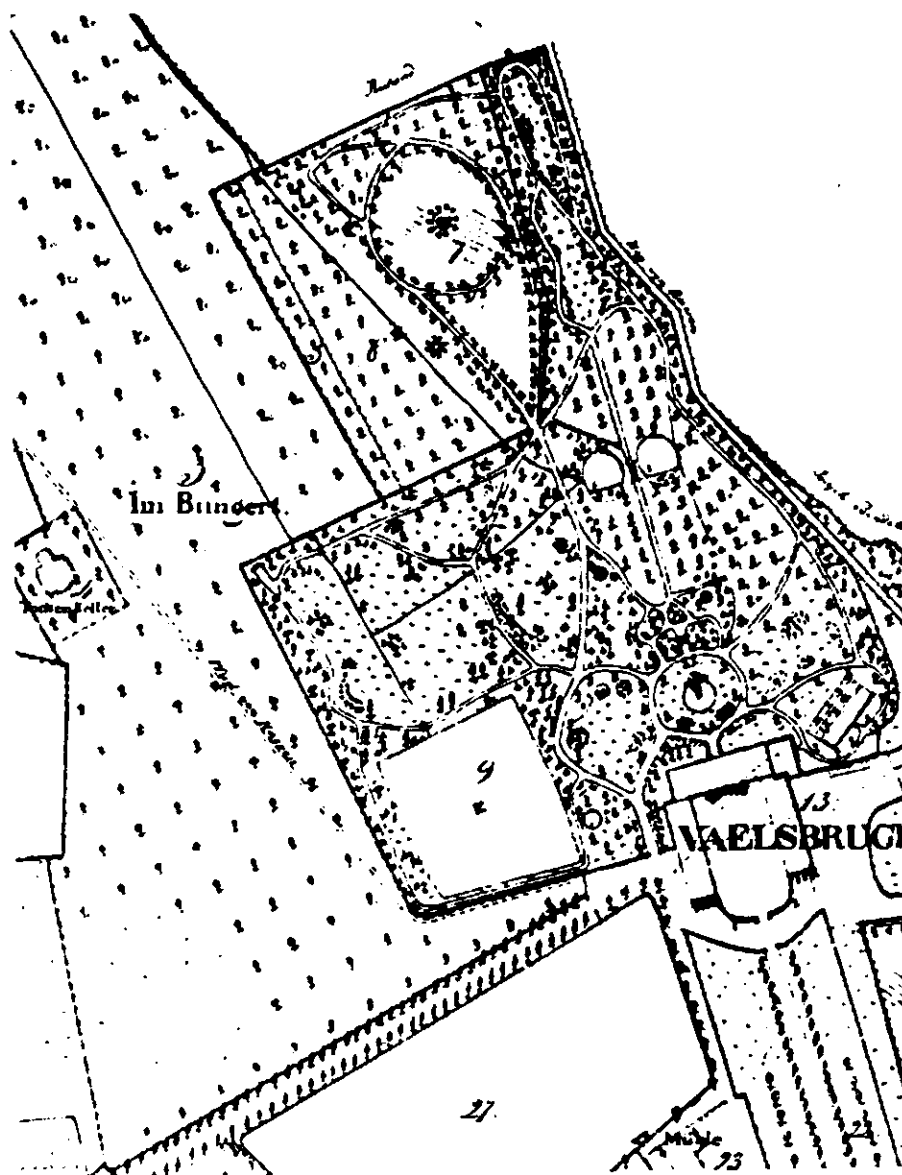
Hoewel niet even groot waren de drie groepen gelijkberechtigd. De indeling in drie groepen moet erg oud zijn.

-13 Halfhoeveners

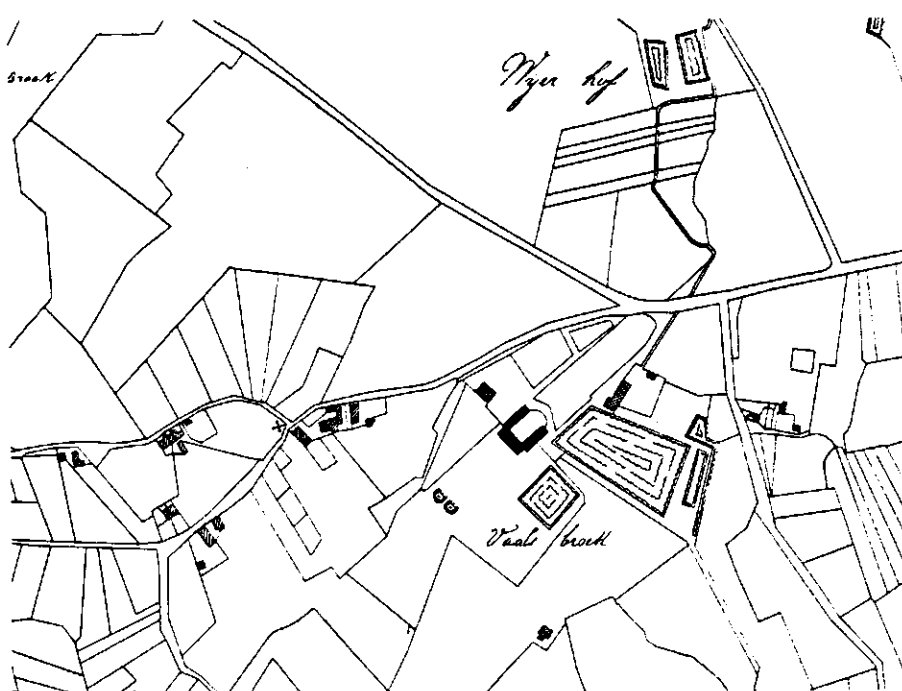
-23 Keuterplaatsen.

Het bestuur was geheel in handen van de hoeveners. Zelfs de 9 morgens (de meestal adellijke bezitters van de grootste boerderijen) namen er niet aan deel. Misschien waren aanvankelijk slechts de hoeveners gerechtigd. Het huis Vaalsbroek en de Holseterhof waren zowel morgen als hoeveners. De heer van Vaalsbroek had daarnaast de jurisdictie (o.a. het bosrecht) over het Malensbos.

-Holset was met uitzondering van de Holseterhof en Eenrade niet gerechtigd in het Malensbos. De inwoners beschikten

Vaalsbroek in 1840 (Van Agt, 1983)

Vaalsbroek ca. 1830-'40 (Van Agt, 1983)

over het Holseterbos en vormden daar een eigen Waldgenossenschaft. Gerechtigd waren 2 morgen (de Holseterhof en Eenrade) en 6 hoeveners.

-Het Vijlenerbos werd in 1319 door Arnold van Gymenich en zijn echtgenote aan de abdijs Burtscheid geschonken. Waarschijnlijk was het allodiaal goed. Gerechtigd waren de inwoners van zes van de acht Vijlener buurtschappen ("rotten"): Camerig, Cottessen, Ginsterberg, Mamelis, Rott en Vijlen. Samen vormden ze de Naoberschap der Vijlener Rotten. De schepenbank van Vijlen omvatte daarnaast nog de rotten Lemiers en Harles, maar deze waren gerechtigd in het Malensbos.

In 1795 werd inbeslagname van het Vijlenerbos als kloostergoed voorkomen door de gemeente Vaals als eigenaar op te geven. Door een wet uit 1804 werd dit ook werkelijk het geval. De gemeente heeft echter vreemd genoeg het bos nooit werkelijk in bezit genomen. De Naoberschap ging in de praktijk als eigenaar optreden en werd in 1863/64 ook als zodanig erkend. Daaraan kwam pas een eind toen het bos in juni 1940 werd gevorderd door de staat. Het valt sedertdien onder Staatsbosbeheer.

Vaalsbroek. Het huis Vaalsbroek (1500 "Broich") was een Gronsvelds leen. De laathof viel onder de schepenbank van Holset. Bij Vaalsbroek hoorden een banmolen en een panhuis (brouwerij). De heer van Vaalsbroek bezat de jurisdictie over het Malensbos.

In 1733 was het huis vervallen. Een nieuwe eigenaar liet het opknappen, maar voor het gereed was werd Vaalsbroek in 1761 verkocht aan J. A. von Clermont. Die liet het huis voltooiën. In 1762 moest de pachter van de kasteelhoeve zijn huisweide afstaan voor de aanleg van een tuin. De aanvankelijke formele tuin werd nog voor 1799 veranderd in een landschappelijke aanleg.

Na het faillissement van de firma Von Clermont werd het huis verkocht. De molen (in 1807 nog graanmolen) kwam in 1829 als laken-volmolen in gebruik bij de firma Tyrell. Voor 1841 werd in de molen een stoommachine geïnstalleerd. Later werd in de molen een wolspinnerij gevestigd. Vanaf 1857 was het gebouw weer graanmolen.

Het huis had verschillende eigenaren tot het in 1946 werd verkocht aan de Staatsmijnen. In 1974 werd het verkocht aan de Stichting Fonds voor Sociale Instellingen en na een grondige restauratie in dienst gesteld als conferentiecentrum.

De hoeve Eenrade hoorde oorspronkelijk bij een kasteel, dat in 1375 voor het eerst vermeld werd en het centrum vormde van een afzonderlijke heerlijkheid. Op de Tranchotkaart is ten oosten van de boerderij nog een vijver aangegeven met daarin een rond eilandje. Van de boerderij is het woonhuis nog gedeeltelijk uit de tweede helft van de 16e eeuw.

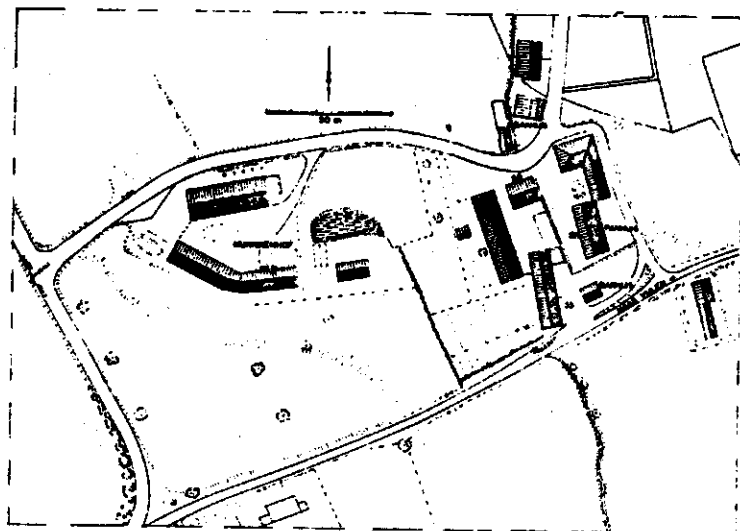
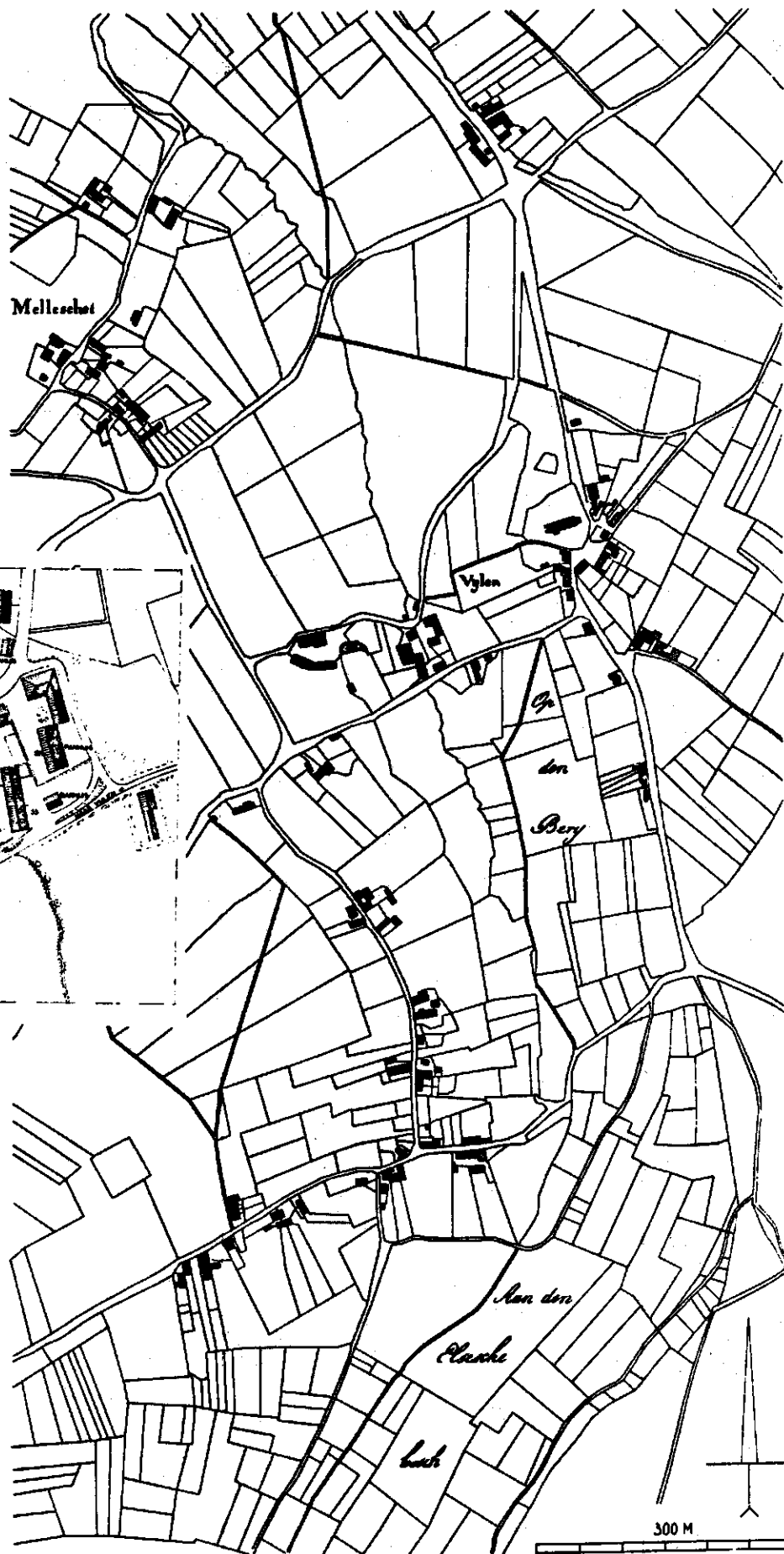
Vijlen ontstond in de vroege middeleeuwen als een

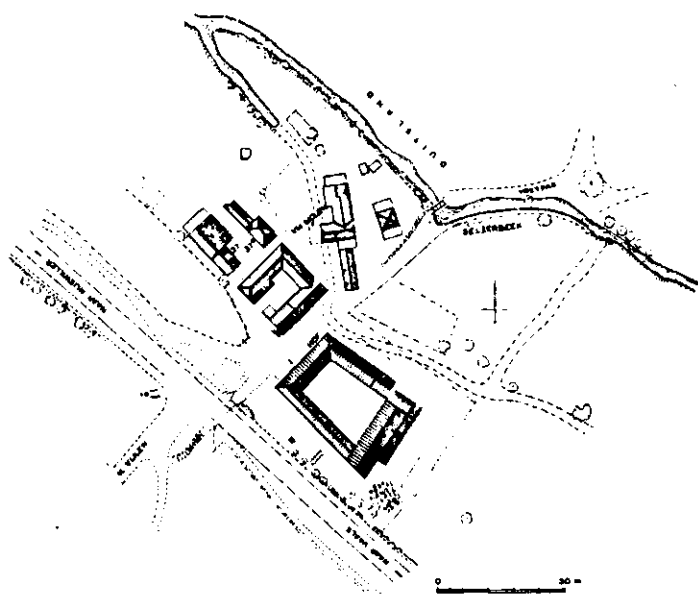

Kasteel en molen
Vaalsbroek
(Van Agt, 1983)

Vijlen en
omgeving
ca. 1830-'40
met de Munni-
kenhof en het
Panhuis (re-
cente situa-
tie (Van Agt,
1983)

Mamelis, situatie ca. 1830-'40 en recente situatie
(Van Agt, 1983)

Hof Mamelis (Van Agt, 1983)

Hof Mamelis, de binnenplaats in 1959 (Van Agt, 1983)

nederzetting van horigen bij een herenhoeve. De naam Vijlen (1041 "Vilaris", 1179 "in villa Vile") duidt op een villa, in de betekenis van herenhoeve. Zowel de abdij van Burtscheid als het St. Adalbertsstift in Aken hadden er bezittingen. Aan de eerste herinnert de Munnikenhof, een naam van voor de omzetting van de abdij Burtscheid in een nonneklooster (1222). Ernaast ligt het Panhuis, waarin de schepenbank van Vijlen haar zittingen hield. De St. Martinuskerk staat aan de hoge kant van het dorp, op de plaats van een vroegere romaanse kerk. Het huidige neogotische gebouw is nergezet in 1860-'62.

De naam Mamelis (1243 "Mamelmes") behoort volgens Tummers tot de -acum-namen. Dit roomaanstalige achtervoegsel betekent "toebehorend aan". Het eerste lid kan komen van een persoonsnaam Mamilo.

Mamelis is waarschijnlijk in de vroege middeleeuwen gesticht als een grote ontginningsboerderij in het dal van de Selzerbeek. De watermolen op de Selzerbeek bestond in 1243. De boerderij heette in 1392 de "hoff te Maemlois" en was de voorganger van de nu nog aanwezige herenhoeve. Enkele delen van het huidige gebouw zijn nog laat-middeleeuws.

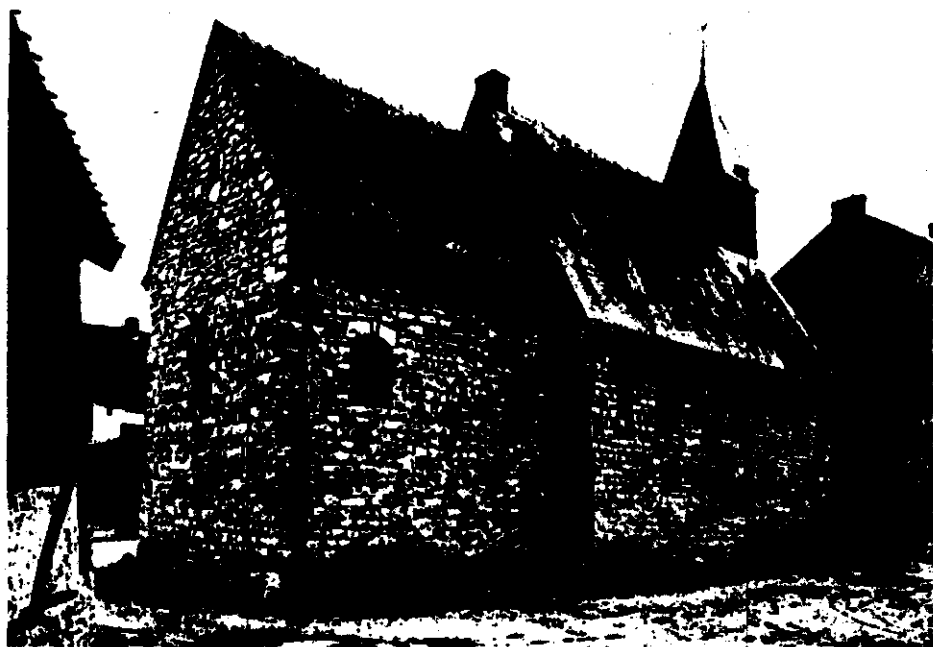
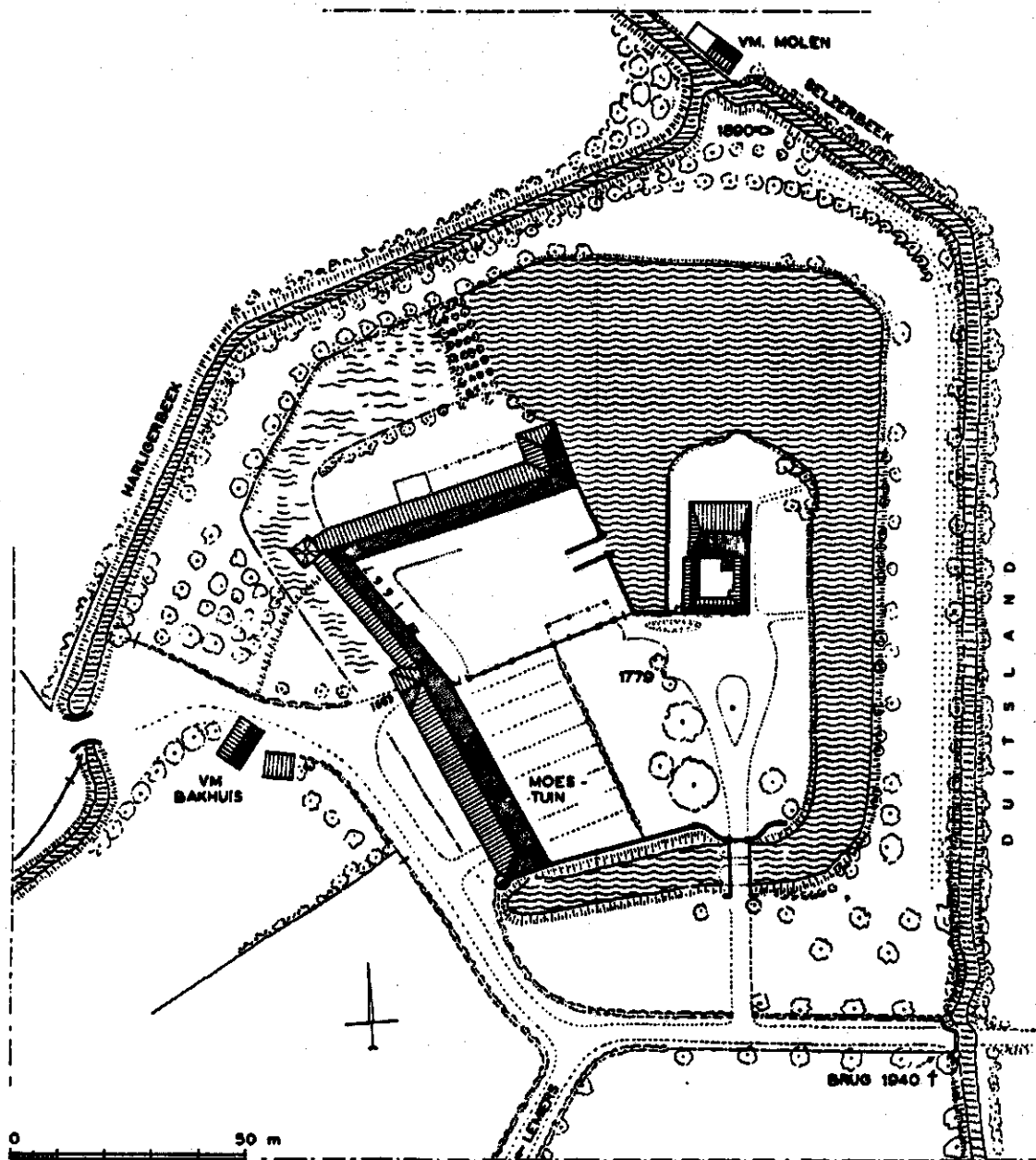
Vanuit de hof werd het Mamelisser veld (aan de zuidoostzijde) ontgonnen, later gevolgd door de Mamelisserberg aan de overzijde van de Selzerbeek. Nog later heeft de ontginning van de heide ten westen van Mamelis plaatsgevonden.

Naast de hof ontstonden in de loop van de tijd enkele kleinere boerderijen.

Lemiers. Evenals Mamelis ontstond Lemiers aan de Selzerbeek en werd het in tweeën gedeeld toen die beek de grens ging vormen tussen Nederland en Duitsland.

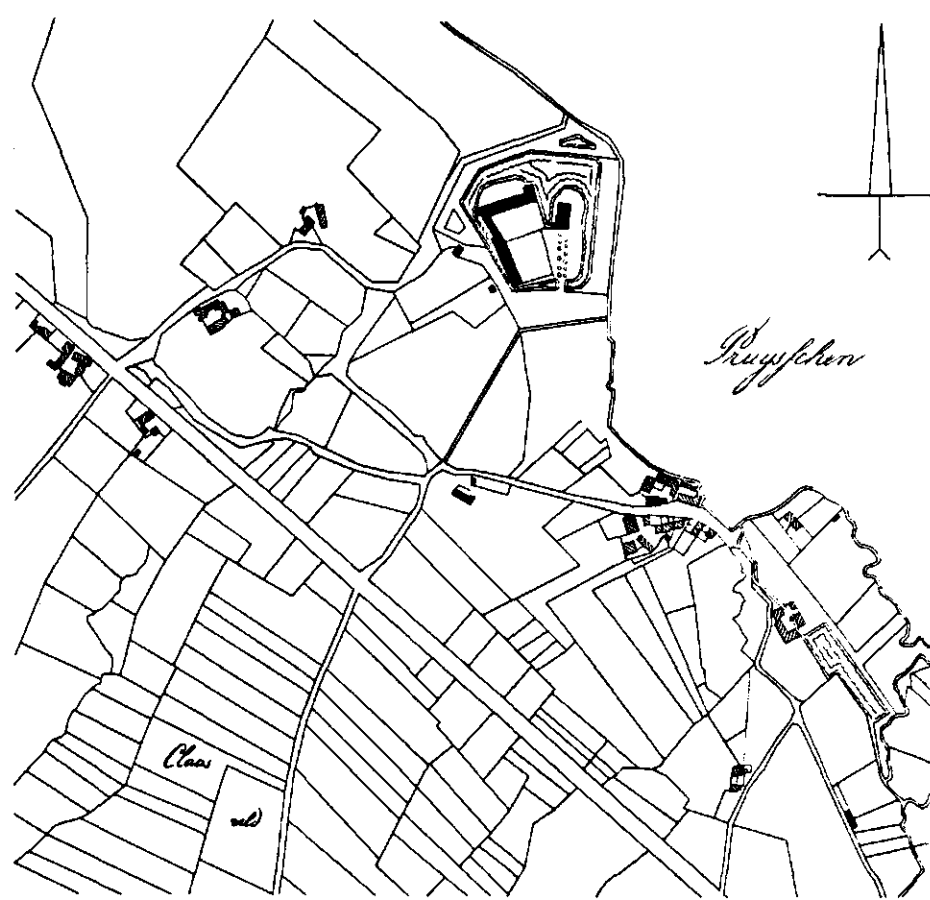
De oudst bekende vermelding van Lemiers dateert uit 1055. In dat jaar werd een hof in "Lumirs" geschonken aan de Mariakerk in Aken. De naam Lemiers is overigens in oorsprong vroegmiddeleeuws. Misschien was de in 1055 genoemde hof de voorganger van het kasteel Lemiers (ook wel "Gen Hoes" = het huis). Heren van Lemiers zijn bekend vanaf het begin van de 13e eeuw (1202 Winandus de Lumirs). Van het huidige gebouw kunnen delen van de fundamente 12e-eeuws zijn. Het grootste deel van het hoofdgebouw is echter 17e-eeuw. De slothoeve is met gebruikmaking van oudere stukken herbouwd in de 17e en 18e eeuw. De gracht, nog volledig aanwezig op de Tranchotkaart, is sedertdien gedeeltelijk gedempt. Momenteel wordt het hele complex gerestaureerd.

Voor de rest bestond Lemiers in het begin van de 19e eeuw voornamelijk uit verspreide boerderijen. Slechts rond de St. Catharinakapel had enige komvorming plaatsgevonden. Die kapel is belangrijk als het zuiverste voorbeeld in Nederland van een vroege zaalkerk met smaller rechtgesloten koor. Het oudste schriftelijke gegeven over de kapel handelt over een opknapbeurt in 1350. De bouw van de kapel wordt op bouwkundige gronden verondersteld in de 12e,

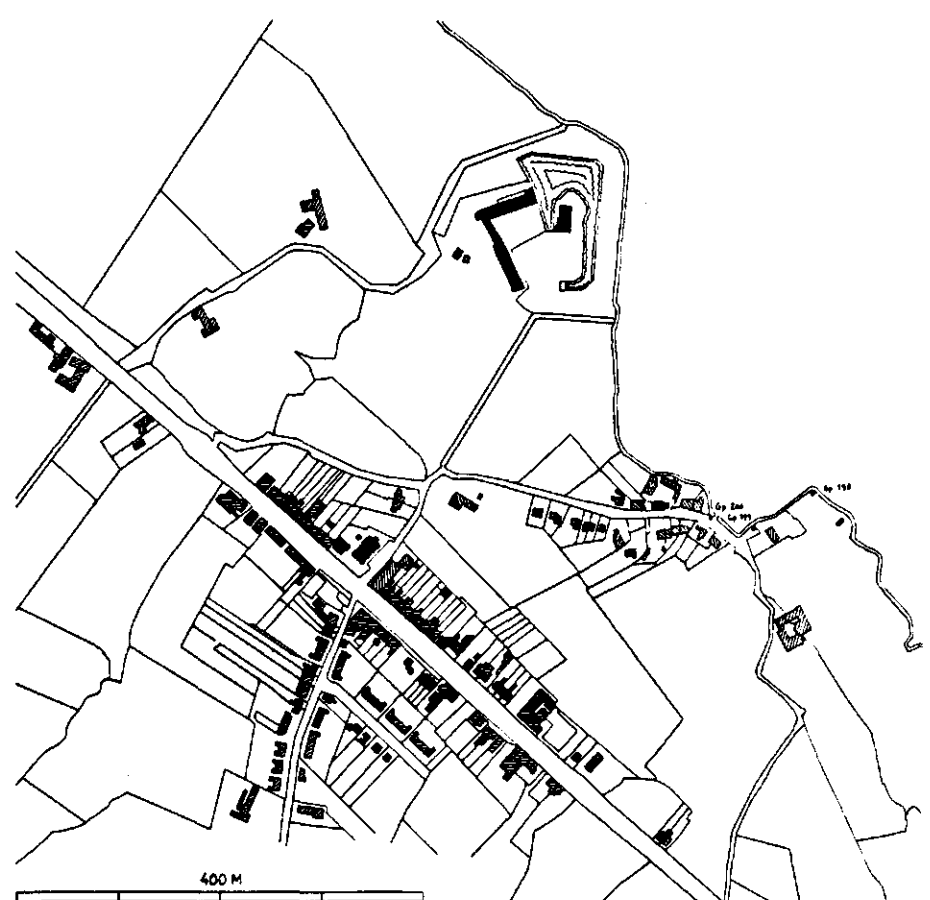

Kasteel en
kapel Lemiers
(Van Agt, 1983)

Lemiers
ca. 1830-'40
(Van Agt, 1983)

Lemiers
naar de recente
situatie
(Van Agt, 1983)

misschien in de tweede helft van de 11e eeuw.

Na de aanleg van de nieuwe rijksweg van Maastricht naar Aken (1824/'25) ontstond daaraan nieuwe bebouwing. Het zwaartepunt van het dorp verlegde zich naar de weg, en hieraan werd in 1895-'96 een nieuwe kerk gebouwd. In 1937 werd Lemiers een afzonderlijke parochie.

Vaals. Oorspronkelijk is Vaals een in de vroege middeleeuwen gestichte agrarische nederzetting. In 1041 en 1042 werden delen van het keizerlijk domeingood geschonken aan twee kerkelijke instellingen in Aken. Deze goederen werden georganiseerd in een tweetal hoven. De hof van het Mariastift stond in het huidige Paffenbroich (B.R.D.), die van het St. Adelbertsstift in Vaals. Van de laatste zijn nog delen over (Bloemendalsestraat 9-11).

Lange tijd bleef Vaals een agrarische nederzetting. In 1313 stond er een parochiekerk, opvolger van een 12e-eeuwse kapel.

In de 17e en 18e eeuw stond Vaals onder Staats bewind. Samen met de nabijheid van Aken gaf dit aanleiding tot een bijzondere ontwikkeling. De godsdienstvrijheid maakte Vaals toevluchtsoord voor Akense protestanten. In het midden van de achttiende eeuw bestond de kern van Vaals uit vier kerken (Rooms Katholiek, Ned. Hervormd, Waals en Luthers), een doopsgezind samenkomstgebouw en 12 huizen.

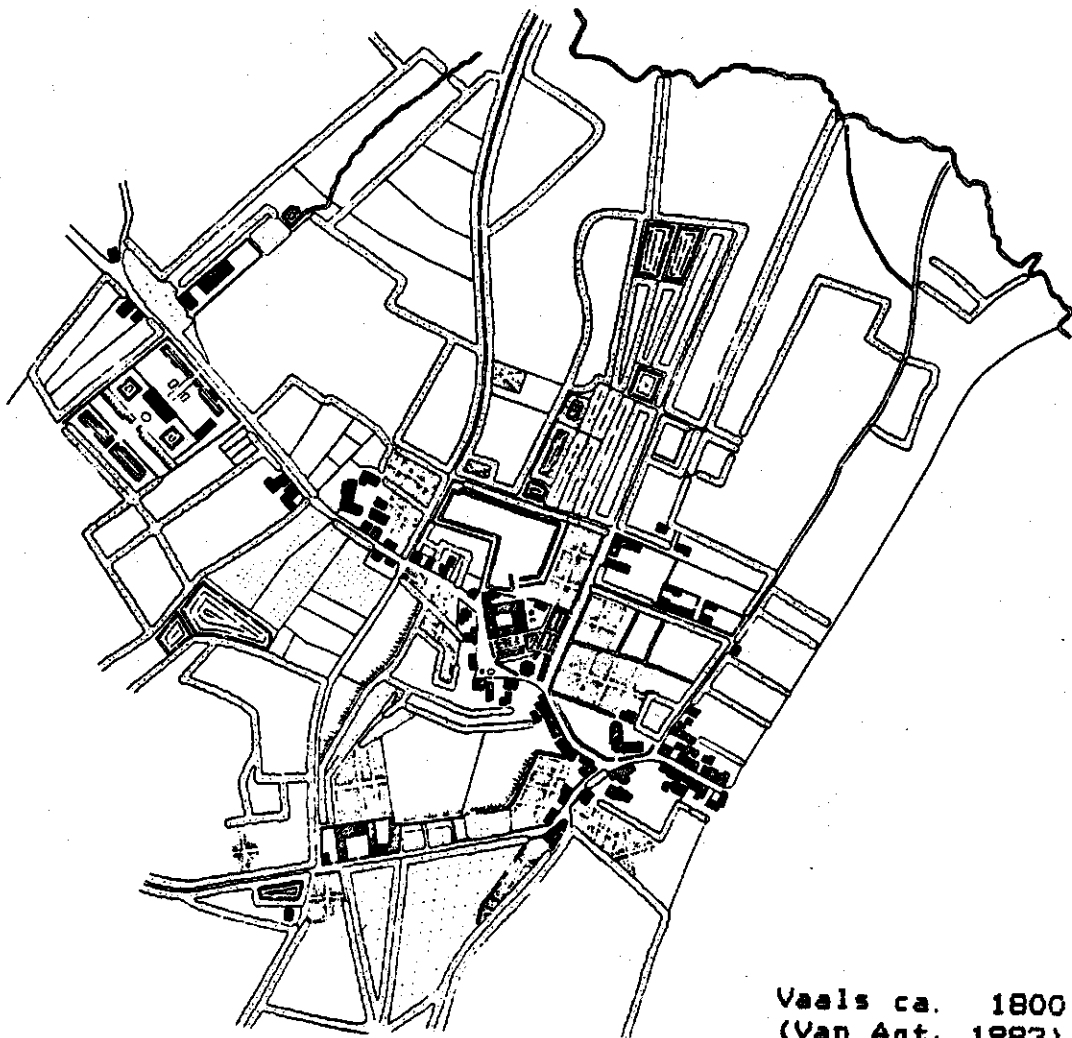
Onder andere verdween een deel van de koperindustrie uit Aken. In 1595 bezat J. Peltzer uit Aken een kopermolen in Vaals. In het begin van de 17e eeuw stonden verder nog kopermolens bij Vaalsbroek en bij Lemiers (2). In de loop van de 17e eeuw werd de koperindustrie in Vaals overvleugeld door die rond het Gulikse stadje Stolberg, dat door immigranten uit Aken was ontwikkeld tot een centrum van koperindustrie. Een poging rond 1664 om de koperindustrie in Vaals nieuw leven in te blazen mislukte en de kopermolen op de Gouw in Vaals (waarschijnlijk die van J. Peltzer uit 1595) werd in 1695 verkocht aan de Lutherse gemeente. In 1736-'37 werd op dezelfde plaats een nieuwe Lutherse kerk gebouwd.

Door de vestiging van twee grote bedrijven in de periode 1760-1800 maakte Vaals een sterke groei door. Beide bedrijven werden juist buiten de oude bebouwde kom gebouwd: de textielfabriek van Clermont (het Stammhaus) aan de uitvalsweg in noordwestelijke richting, de naaldenfabriek van J. Kuhn (de Bau en Cereshoeve) aan de uitvalsweg naar het zuidoosten. Door deze ontwikkelingen telde Vaals in 1807 al 127 huizen (1154 inwoners)

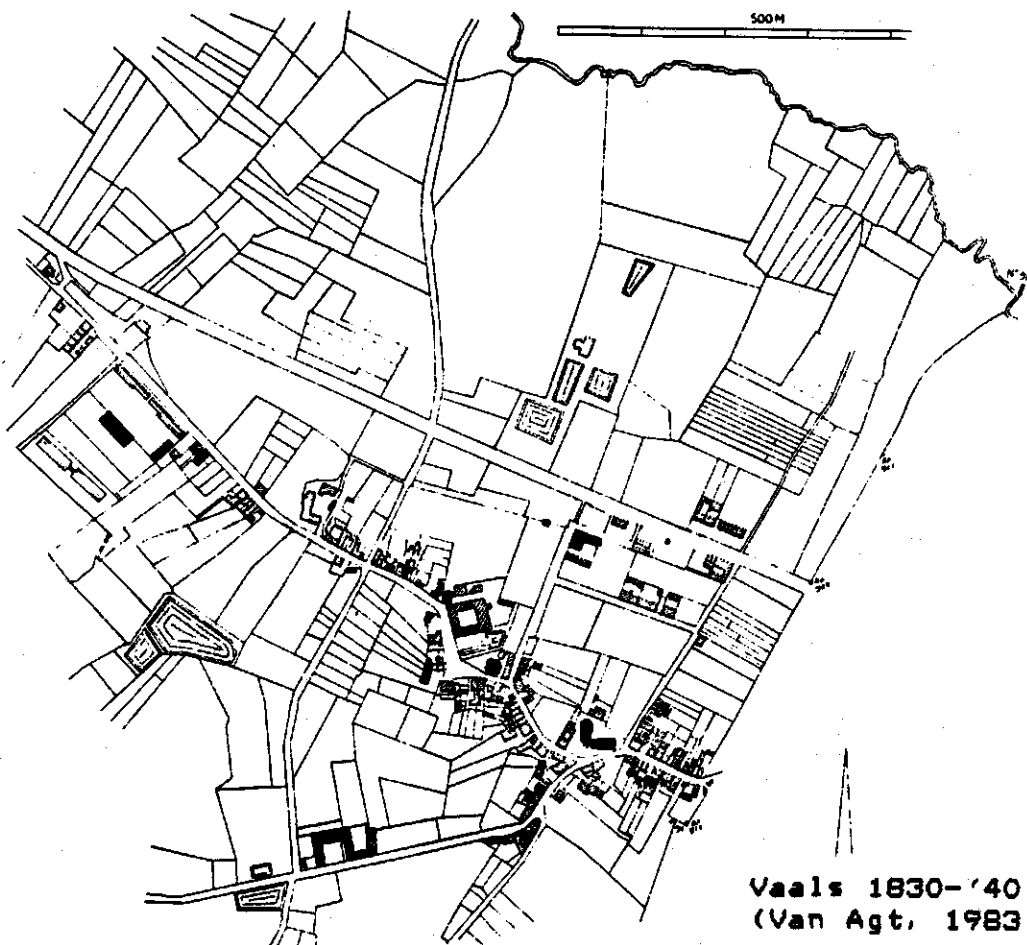
Beide gebouwen vormden een combinatie van bedrijfsgebouw met woonhuis (voor de eigenaar). Clermont bouwde daarnaast nog het huis Blumenthal (1791, in 1848 als klooster met pensionaat in gebruik genomen en nadien sterk uitgebreid, onder andere met een neogotische kapel), wevershuizen in het Lowendal en een ververij ten noorden van Blumenthal. Daarnaast voltooide hij de herbouw van Vaalsbroek. Bij het Stammhaus hoorde een uitgebreide tuinaanleg, waarvan nog enkele vijvers en een obelisk over zijn (ten noorden van de

Huis Clermont
(Stammhaus)
te Vaals. Ge-
bouwd 1761-'65
door J. Moretti
(Van Agt, 1983)

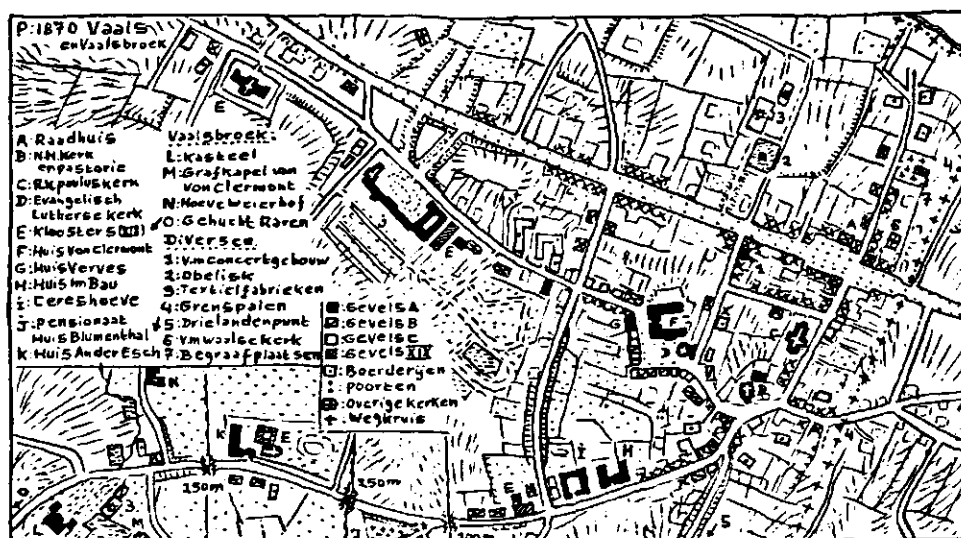

Vaals ca. 1800
(Van Agt, 1983)

Vaals 1830-'40
(Van Agt, 1983)

latere straatweg naar Maastricht). Ook bij het huis Blumenthal hoorde een park. Het bedrijf van Clermont overleefde de Franse tijd niet. Uiteindelijk werden de bezittingen in 1829 openbaar verkocht. Het Stammhaus werd gekocht door F. I. Tyrell, die daarop zijn lakenfabriek uit Aken overbracht naar Vaals. Het Stammhaus bleef in bezit van de familie Tyrell tot 1924. Toen de gemeente Vaals het gebouw kocht (deels in 1950, de rest in 1964) was het als woongebouw in gebruik. Na restauratie (1975-'76) is het nu gemeentehuis. De naaldenfabriek van Kuhnen is in 1835 opgeheven. Ook dit complex is door de gemeente Vaals gekocht en gerestaureerd. Buiten de oude kern en de fabrieksgebouwen ontstond in de 19e eeuw bebouwing aan de rijksstraatweg naar Aken.

(Steeh, 1976)

LITERATUUR

Agt, J.F. van (1983). De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. Geïllustreerde beschrijving uitgegeven vanwege de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. De provincie Limburg. Zuid-Limburg uitgezonderd Maastricht. Tweede aflevering: Vaals, Wittem en Slenaken. Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage.

Dewez, W.J. (1960). De bodem van Limburg in verband met de geschiedenis van het gewest. In: Batta, E.C.M.A., et al. (red.). Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815. Deel I, pp. 1-39. L.G.O.G., Maastricht.

Hekker, R.C. (1981). De dorpen. In: Dorp en stad in Limburg. Ontstaan, ontwikkeling, bescherming en herstel van historische nederzettingen. Walburg, Zutphen. pp. 11-35.

Jansen, J.C.G.M., en W. van de Westeringh (1983). Dat ging over zijn hout. Overmatig gebruik van bossen in het zuiden van Limburg van de hoge middeleeuwen tot in de 20e eeuw. In: S.S.E.G.L., XXVIII, pp. 19-63.

Janssen de Limpens, K.J.Th. (1973). De Noaberschap der Vijlener Rotten 1319-1940. Rechtsgeschiedenis van een bosmark. In: P.S.H.A.L., CIX, pp. 197-224.

Krings, W. (1976). Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur mitte des 19. Jahrhunderts. Eine historisch-sozialgeographische Studie. Maaslandse Monografieën, 20. Van Gorcum, Assen/Amsterdam.

Kunstreisboek voor Nederland. Samengesteld in opdracht van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving. Van Kampen, Amsterdam.

Kuyl, D.S. (1980). Toelichtingen bij de Geologische Kaart van Nederland, 1:50.000. Blad Heerlen (62W Oostelijke helft, 600 Westelijke helft). Rijksgeologische Dienst, Haarlem.

Oppenhof, J. (1935). Vaalsbruch und der Malensbusch. Zur Geschichte einer alten Waldgenossenschaft. In: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, 56, pp. 27-60.

Steegh, A. (1976). Kleine monumentenatlas van Nederland. 666 nederzettingen in kaart. Walburg, Zutphen.

Tummers, P.L.M. (1962). Romeans in Limburgse aardrijkskundige namen. Studia Theodisca, II. Van Gorcum, Assen.

Das Münsterländchen

Das Münsterländchen weist nicht nur alte Siedlungen, verbunden mit intensiver agrarischer Nutzung auf, sondern auch traditionelle gewerbliche Aktivitäten. Die im Bereich der Flüsse 'Vicht' und 'Inde' vorkommenden Blei- und Eisenerze, vor allem die ergiebigen Galmeilager, wurden wahrscheinlich bereits seit der Keltenzeit, sicher seit der Römerzeit abgebaut und weiterverarbeitet. Diese Vorkommen wertvoller Bodenschätze geben dem Gebiet heute noch ein eigenes Gepräge.

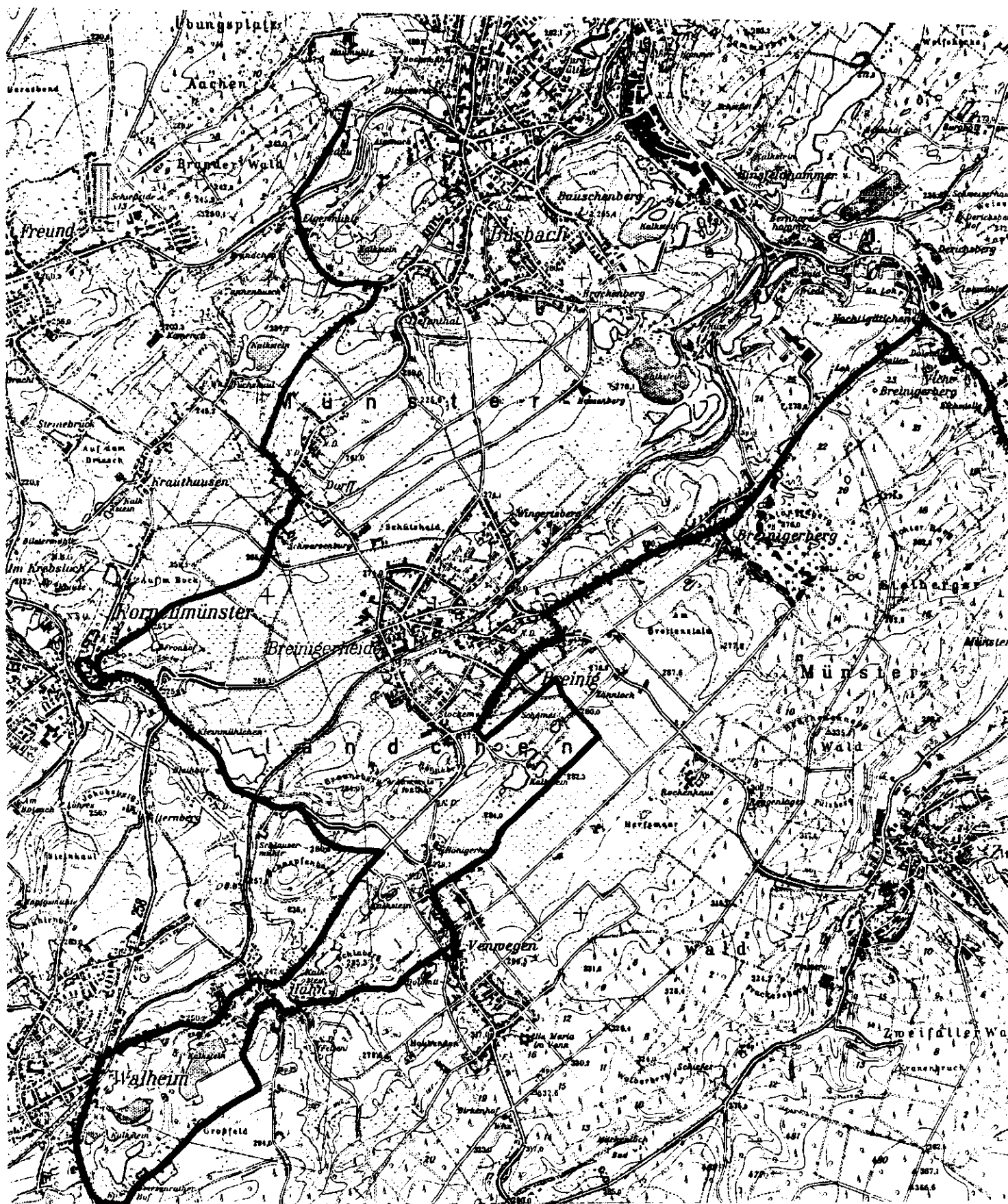
Die Route der Exkursion (siehe beiliegende Karte) wurde so gelegt, dass in der Landschaft die Faktoren erläutert werden, die dem Münsterländchen sein heutiges Erscheinungsbild gaben. Im einzelnen sind dies:

- Zellen menschlicher Niederlassungen, die für die weitere Besiedlung von Bedeutung waren wie Kornelimünster, Breinig, Stolberg
- Ansiedlungen, die durch agrarische Nutzung im Zusammenhang mit den erst genannten entstanden wie Gut Schwarzenburg, Fronhof, Dorff, Venwegen
- Elemente des Bergbaus und der Erzverarbeitung in vielfältigen Formen wie Elgermühle, Gedau, Bleihütte, Kupferhöfe, Stollen
- Spuren der Natursteinnutzung sowie dessen Weiterverarbeitung wie Steinbrüche bei Hahn und Walheim, Kalköfen bei Hahn und Krauthausen, Kalk- bzw. Zementwerke bei Walheim und Kornelimünster
- Elemente der infrastrukturellen Erschliessung wie Furt bei Kornelimünster, Römerstrasse nach Stolberg, napoleonische Strasse nach Trier, Eisenbahnviadukt bei Kornelimünster.

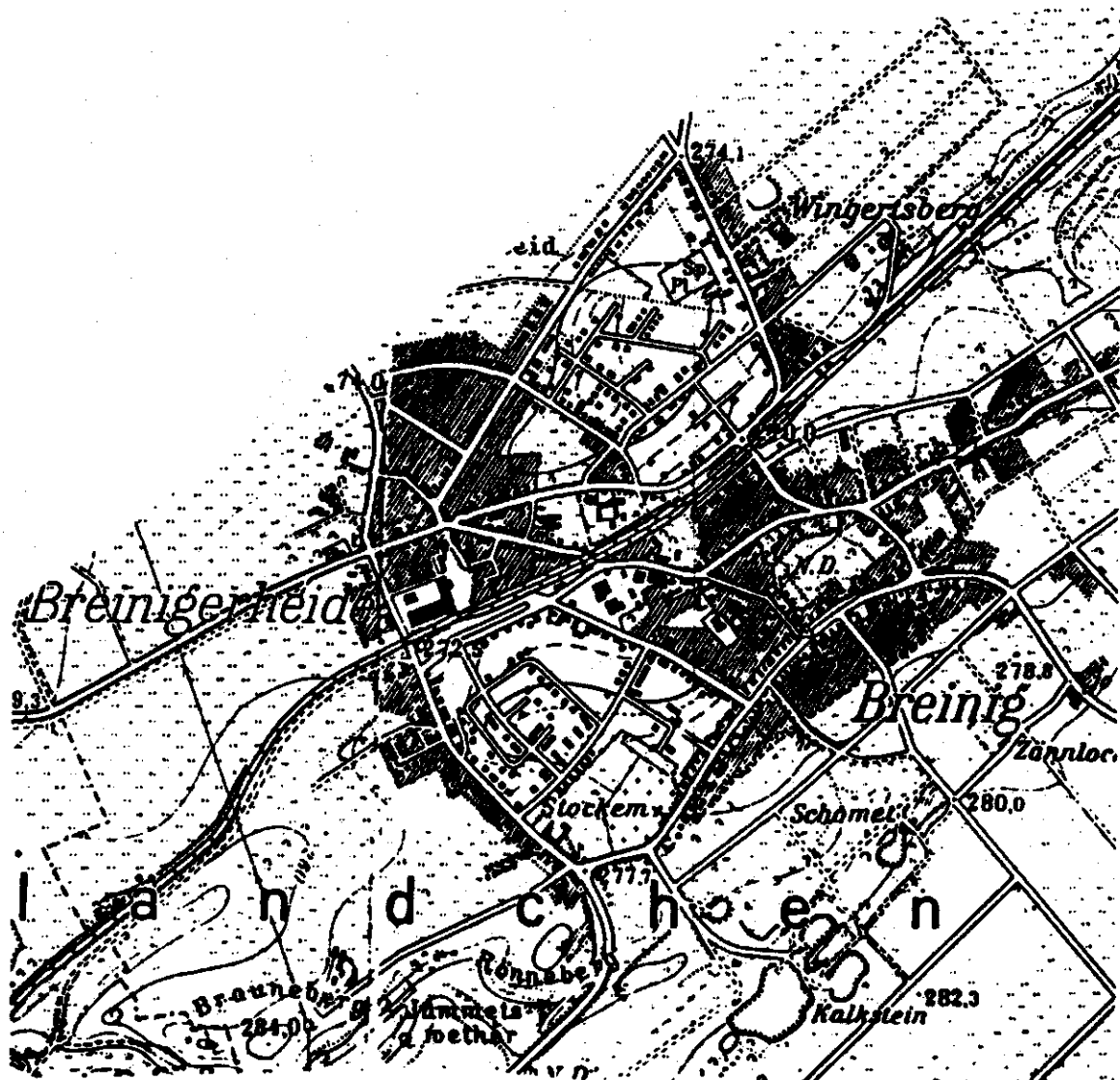
Breinig, Breinigerberg, Breinigerheide

Bodenfunde bei Breinig weisen auf Bergbau keltischen Ursprungs hin, welcher im Zusammenhang mit einem keltischen Handelsweg gesehen werden muss, der die dortigen Galmeivorkommen schnitt.

Breinig (Britaniacum) gewinnt in der Römerzeit an Bedeutung. Die Römer betrieben neben Ackerbau und Viehzucht bereits planmässigen Bergbau. (Breinigerberg)

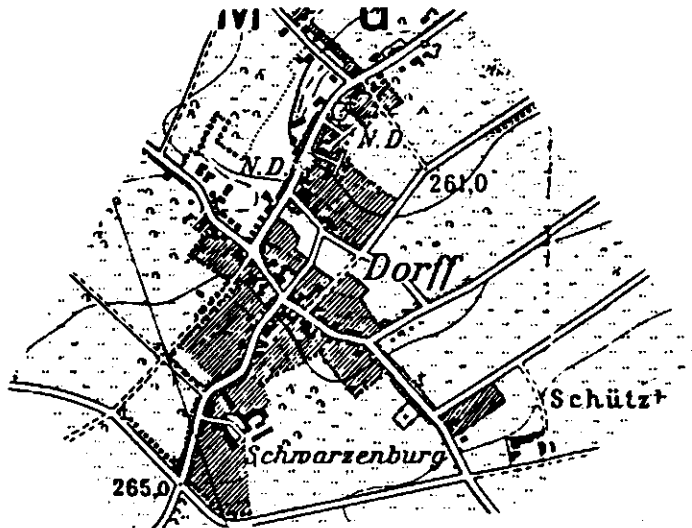
Von 814 bis zur Säkularisation 1802 wirkte sich der Einfluss der Abtei Kornelimünster auf die landwirtschaftliche Nutzung um und in Breinig aus. Einige Ritterlehen und Fronhöfe betrieben eine gut entwickelte Weidewirtschaft. (Gut Stockem)

Der als Ensemble unter Denkmalschutz stehende Strassenzug von Alt-Breinig stammt in seiner heutigen Form aus dem 18. Jahrhundert und gilt als einmalig im gesamten Rheinland. Erweiterungen des Ortes fanden im 19. Jahrhundert (Breinigerheide) und im frühen 20. Jahrhundert (Breinigerberg) statt. Sie sind als Ausdruck der Intensivierung des Bergbaus und der Verarbeitung der Erze zu verstehen.

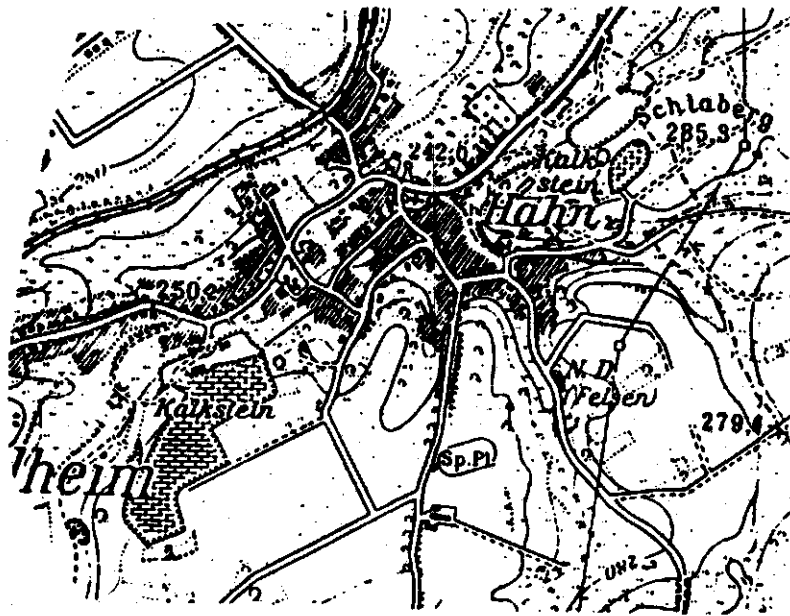
Dorff

Erste urkundliche Erwähnung 1336. Die Ansiedlung ist jedoch älter zu datieren, da eine der von Kornelimünster ausgehenden Römerstrassen über Dorff führte. Zwischen 800 und 1000 wird Dorff als Teil der kaiserlichen Stiftung erwähnt, welche der Abtei Kornelimünster zuerkannt wurde. Gut Schwarzenburg als äbtlicher Fronhof bewirkte die Entwicklung von Dorff zu einer rein agrarischen Siedlung. Einzelne der original erhaltenen landwirtschaftlichen Gebäude, die den ehemaligen Unterschichten gehörten, stehen ebenso wie das Gut unter Denkmalschutz. Sie vermitteln einen guten Eindruck der lokal charakteristischen Natursteinbauweise.

Hahn

1280 erstmalig erwähnt. Ebenso wie Dorff war Hahn jedoch Teil der kaiserlichen Stiftung, die 800 bis 1000 der Abtei vermacht wurde. Die Höfe zu Hahn erhielten das Recht, ihr Vieh in den Reichswald zu treiben. (1343) Als ausschliesslich katholisches Dorf wurde Hahn von intensiv durchgeführter land- und forstwirtschaftlicher Nutzung gekennzeichnet. Auch der anstehende, bis zu 300 m mächtige Naturstein wurde früh geneutzt. 1646 werden auf einer Karte bereits die dortigen Steinbrüche und Steinkuhlen verzeichnet. 1867 wird bei Hahn der erste Kalkofen des Münsterländchens errichtet. Hiermit begann die Weiterverarbeitung der bis dahin lediglich gebrochenen und behauenen Steine. Als Folge erfährt Hahn ein ansehnliches Wachstum. (82 Bauten 1871 gegenüber 59 Gebäuden 1825). Die Planung einer Eisenbahntrasse führt zur Erweiterung des Hahnner Absatzgebietes und damit zur Bedeutungszunahme.

Kornelimünster

Die Geschichte des Ortes nimmt ihren Anfang im 1. Jahrhundert n.C. Dem dichten Strassennetz der Römerzeit verdankt auch das Münsterländchen seine Blüte. Ausgangspunkte dieser Entwicklung waren die sogenannten Benefiziarposten. Diese dienten der Überwachung an wichtigen Strassenstellen. So erlangte Kornelimünster als Furtstation Bedeutung. Die Römer gründeten auf dem nordöstlichen Plateau eine Station, der eine grosse Tempelanlage beigelegt war. An den Tempelbezirk schloss sich eine grössere Siedlung an. Auch im Tal - im Bereich der heutigen Münsterkirche - konnten römische Mauerreste gefunden werden. Das römische Varnenum wurde wahrscheinlich 406 n.C. aufgegeben. Die römischen Truppen wurden aus dem Rheinland abgerufen, um den inneren Streit des röm. Reiches in Italien zu bekämpfen. Erst 814 taucht der Ort Kornelimünster wieder als Schauplatz der Geschichte auf. In diesem Jahr wurde dort unter Schirmherrschaft Ludwigs des Frommen eine Benediktinerabtei gegründet. Der Kaiser stattete die Abtei mit reichen Schenkungen aus, welche über Jahrhunderte die Bedeutung des Münsterländchens untermauerten. Unter Otto III erhielt das Gebiet der Abtei neue Privilegien. Im Verlauf des 13. Jahrhunderts trat ein wirtschaftlicher Rückgang ein: zahlreiche Besitzungen wurden verkauft oder als Ritterlehen verpfändet. Die Möglichkeit, in vielfacher Weise seine Existenz wirtschaftlich abzusichern, brachte jedoch im Folgenden die Sanierung für das Münsterländchen; gut entwickelte Weidewirtschaft, Schweinemast, Schafzucht, Gewerbetätigkeit, Natursteinnutzung und Wallfahrtsverkehr mit seinen Folgeeinrichtungen.

So ist anzunehmen, dass mit dem Bau des Klosters auch erste Mühlenanlagen an der Inde entstanden. Zuerst als reine Kornmühlen angelegt, bildeten sich im Laufe der Zeit auch andere Mühlen heraus, wie Öl-, Loh-, Walk-, Erz-, Kupfermühlen, Bleihütten, Eisenhämmer,

Um 1650 finden wir im Vichttal, Indetal und Itterbachtal 25 Kupfermühlen, ein Hinweis auf die überregionale Bedeutung dieses Wirtschaftszweiges. Die Blüte der Messingindustrie fand um 1700 ihren Höhepunkt. Zahlreiche protestantische Kupfermeister hatten wegen konfessioneller Schwierigkeiten die freie Reichsstadt Aachen verlassen müssen. So zogen sie entweder in das benachbarte Vaals (siehe Teil 1), nach Stolberg oder in das Münsterländchen. Der Abt des Gebietes gewährte den Vertriebenen Siedelrecht und Religionsfreiheit. Dies nicht zuletzt aus ökonomischen Gründen. Auf der Route sehen wir die Friesenrather Kupfermühle, Elgermühle, Gedau und Kleinmühlchen, die alle bereits aus dem 17. bzw. Anfang des 18. Jahrhundert stammen. Ende des 18. Jahrhunderts ging die Rentabilität der Betriebe aufgrund veränderter Produktionstechniken, auswärtiger Konkurrenz und politischer Grenzveränderungen zurück. Die bestehenden Gebäude konnten jedoch umgenutzt werden. (vgl. Tabelle 1)

Foto eines ehemaligen Kupferhofes, der heute als Wohngebäude dient

Tab. 1 Nutzungswandel einzelner Gebäude von 1825 bis 1871

1825		1849		1871	
Name	Einwohner	Nutzung	Einwohner	Nutzung	Einwohner
Gedau	20	Spinnerei, Hof	20	Tuchfabrik, Ackergut	48
Elgermühle	16	Nadelmühle Schleifmühle Walkmühle	7	Wirtshaus	15
Kleilmühle	8	Mahlmühle	6	Getreidemühle	17
Bleihütte	2	-	3	Tuchfabrik	8
Schlauser- mühle	3	Walkmühle	15	Getreidemühle	17
Friesenrather Hof	8	Landgut	12	Landgut	6

Quelle: Statistik des Regierungsbezirk Aachen 1827, 1852, 1876

Der Ort Kornelimünster setzt sich aus einer Vielzahl sakraler und profaner Baudenkmäler zusammen. Das bedeutendste hiervon ist sicherlich die ehemalige Klosterkirche. Sowohl die architektonische Mannigfaltigkeit als auch die Ausstattung begründen den Ruf der Kirche, eines der bedeutendsten Sakraldenkmäler rheinischer Baukunst zu sein. Nachfolgende Bilder sollen nur einen Überblicksmässigen Eindruck der architektonischen Vielfalt von Kornelimünster vermitteln. Die Stadt steht als Ensemble unter Denkmalschutz. Genaue denkmalpflegerische Informationen sind an anderer Stelle zu erhalten. Nur kurz erwähnt sollen die wichtigsten Denkmäler werden: Korneliuskapelle (17. Jahrhundert)

Klostergebäude (1721)

Eingangstor der Abtei (1498)

Vorderes Tor (1682)

St. Stephanus a.d. Berg (12. Jahrhundert)

St. Gangolf Kapelle (15./16. Jahrhundert)

Einsiedelei Maria ad nives (1658)

Antoniuskapelle (18. Jahrhundert)

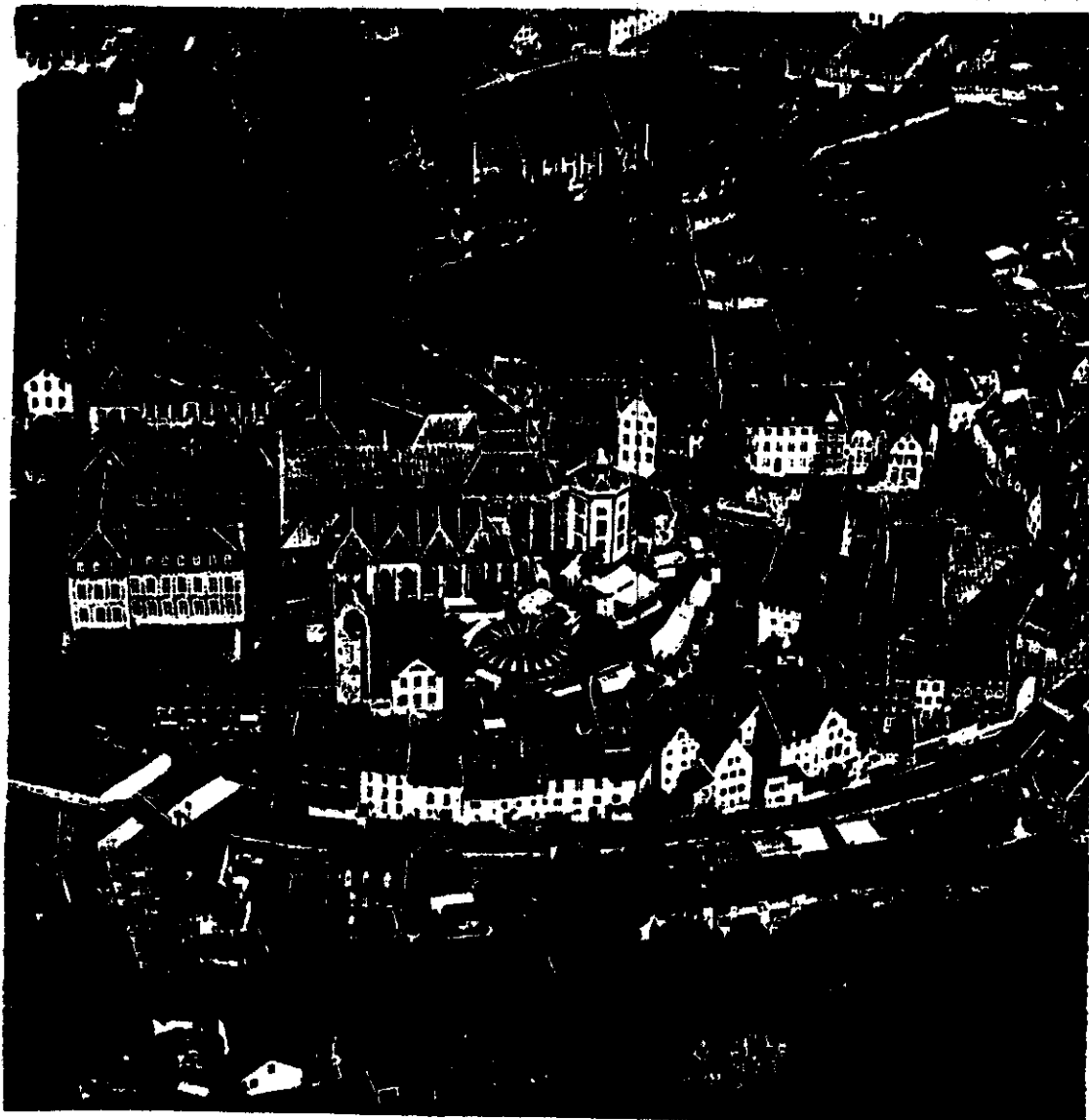
Kreuz am Benedictusarkt (16. Jahrhundert)

Bürgerhäuser (17./18. Jahrhundert)

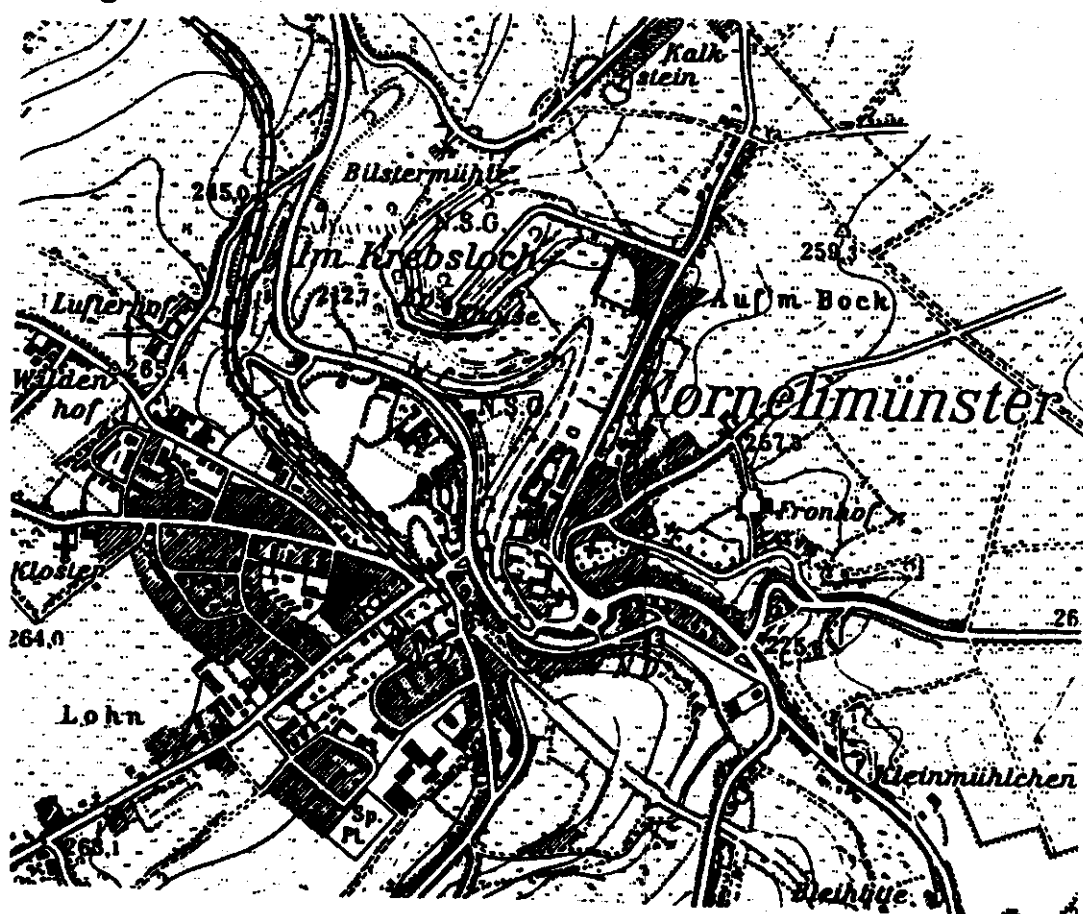
alte Vogtei (18. Jahrhundert)

. Blick auf Korneliuskapelle und Korneliusmarkt.

Schrägluftaufnahme des alten Kerns von Kornelimünster

Blick auf die Abteigebäude und auf die ehemalige Pfarrkirche St. Stephanus.

Stolberg

Die Stadt Stolberg, ehemals den Grafen von Jülich unterstellt, ist für uns nur insofern von Interesse, als sie den protestantischen Kupfermeistern Siedelrecht und Religionsfreiheit gewährte. Die Gruppe der aus Dinant stammenden Unternehmer zeichnete sich durch einen ausgeprägten Wirtschaftsgeist, Flexibilität gegenüber neuen Marktansprüchen und internationale Kontakte aus. Als Träger von Innovationen gelang es ihnen, die Baisse in der Messingindustrie durch Spezialisierung bzw. Substitute aufzufangen. Dies findet seinen Niederschlag in der Weiternutzung bestehender gewerblicher Anlagen wie den Kupferhöfen. Heute noch hat Stolberg bedeutende Industriene, deren Ursprung meist bei den ehemaligen Kupfermeisterdynastien liegt. Das Münsterländchen dagegen ist heute rein agrarisch-touristisch überformt.

Vom Standpunkt der Denkmalpflege hat Stolberg Wesentliches zu bieten. Auch Industriearchäologie und Bodendenkmalpflege finden hier ein weites Betätigungsfeld. Ein Bezug zur spezifischen Entwicklung des Münsterländchens ist nur durch das Messinggewerbe gegeben. Nochmals muss der Einfluss der protestantischen Kupfermeister auf die Wirtschaft des Münsterländer und Stolberger Raumes hervorgehoben werden. (vgl. Tabelle 2)

Tab. 2 Nutzung der Gebäude und Konfession der Bewohner 1825-27

Name	Nutzung	Einwohner	Konfession
Gedau	Spinnerei, Hof	20	römisch-katholisch
Steinebrück	Spinnerei, Walkmühle	12	römisch-katholisch
Grünenthal	Messingfabrik	9	evangelisch-lutherisch
Rochenhaus	Landgut	10	römisch-katholisch
Bilstermühle	Walkmühle	3	römisch-katholisch
Bocksmühle	Spinnerei	6	evangelisch-lutherisch
Sonnenthal	Messingfabrik	9	evangelisch-lutherisch
Ellermühle	Messingfabrik	12	evangelisch-reformiert
Roderburg	Messingfabrik	48	evangelisch-reformiert
Welaue/Verlau	Kupferhof	10	evangelisch-reformiert
Weide	Kupferhof	5	evangelisch-reformiert

Quelle: Statistik des Regierungsbezirkes Aachen 1827

Verwegen

Walheim

Trotz der fränkisch anmutenden 'heim-Endung wird Walheim als keltisch-römisches "elikt angesehen. Dies steht sicherlich im Zusammenhang mit einem keltischen Handelsweg, der den heutigen Ort gequert haben soll. Die wirtschaftliche Nutzung beruhte auf intensiver Viehwirtschaft, Schweinemast und Schafzucht. So weist Walheim um 1820 einen hohen Heideanteil und geschlossene Niederwaldflächen auf. Auch die Nutzung der Natursteine diente der Existenzsicherung. Heute noch finden wir ein in Betrieb gesetztes Kalkwerk in direkter Nähe von Walheim.

Literatur

Capellmann, H. (1951). Kornelimünster, ein Beitrag zur Geschichte des Münsterländchens. Kornelimünster.

Daverkosen, H. (1914). Die wirtschaftliche Lage der Reichsabtei Kornelimünster. Diss. Münster. Aachen.

Driesch, U. von den (1983). Historische Elemente in der Kulturlandschaft. Ein Beitrag zur Historischen Geographie am Beispiel des Münsterländchens. Geographische Institute. Universität Bonn.

Hugot, L. (1979). Aachen-Kornelimünster. Geschichte, Denkmäler und Schätze. Rheinische Kunststätten, 66. Köln.

Peltzer, J. (1816). Denkwürdigkeiten des Flecken Stolberg und der benachbarten Gegend in vorzüglicher Hinsicht auf seine Messingfabrikation. Aachen.

Röntgen, J. (1935). Vom Bergbau im Münsterländchen. In: Heimatblätter des Landkreises Aachen. 5. pp. 12-14.